

Jongeren en hun islam

Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland

Trees Pels
Marjan de Gruijter
Fadoua Lahri

Met medewerking van:
Majone Steketee, Jodi Mak, Marjolijn Distelbrink
en Mirjam Roseboom

Oktober 2008

Inhoud

VOORWOORD	5
INLEIDING	7
DEEL I STEUN VOOR MOSLIMJONGEREN: SAMENVATTING EN AANBEVELINGEN	13
Inleiding	15
Samenvatting	17
Conclusies en aanbevelingen	27
DEEL II GROEPSGESPREKKEN	37
Inleiding	39
1. Islam: privézaak of leidraad in het leven?	43
2. Geen wind in de rug: relatie met de samenleving	49
3. De taak ligt ook bij moslims: eigen verantwoordelijkheid	57
4. Ondersteuning van 'eigen kracht'	63
5. Ondersteuning van ouders en leeftijdgenoten	71
6. Uitwisseling in praat- en studiegroepen	77
7. Bronnen van kennis	81
8. Ondersteuning vanuit de moskee	87
9. Andere voorzieningen voor moslimjongeren	93
10. Betere verhouding met de samenleving	99
11. Toegankelijkheid van de kerninstituties	105
DEEL III VOORBEELDPRAKTIJKEN	111
Inleiding	113
1. Beschrijving van de voorbeeldpraktijken	117
2. Doelen en doelgroep	125
3. Werkwijze, kansen en belemmeringen	129
Referenties	133
Bijlage I Opzet van het onderzoek	137
Bijlage II Samenstelling kerngroep en populatie	145
Bijlage III Deelnemers aan de expertmeetings	151
Bijlage IV FORUM en Verwey-Jonker Instituut	153

Voorwoord

In Nederland woedt het islamdebat fel. Voor wie afgaat op het dominante vertoog in de media ligt islamisering van de nationale cultuur en instituties op de loer. De expressie van de islamitische religie in het openbare leven wekt nogal wat weerstand op. Bij in Nederland geboren en getogen jongeren die zich met de islam verbonden weten - en zich er volgens recente onderzoeken toenemend mee identificeren - kan het negatieve klimaat spanning teweegbrengen. De kern van hun identiteit, die meervoudig is, staat onder druk. Druk om te kiezen vóór het een en dus tegen het ander, een druk die overigens ook vanuit de eigen gemeenschap kan komen. Voor jongeren, die gezien hun leeftijd mentaal nog niet altijd sterk in hun schoenen staan, is het omgaan met deze druk een zeer lastige opgave. Met wat meer ruimte om zich een eigen plaats te verwerven in de samenleving zou hun ontwikkeling zeer gebaat zijn.

In dit onderzoek, een gezamenlijke onderneming van het Verwey-Jonker Instituut en FORUM, zijn jongeren aan het woord die deze boodschap in allerlei toonaarden uitdragen. Zij vertellen over hun ontwikkeling als moslim in Nederland, hun behoeften aan steun hierbij en hun voorstellen om deze te realiseren. Een kerngroep van jongeren sprak hierover met leeftijdgenoten uit hun eigen kring in door henzelf geleide groeps gesprekken. De jongeren maken duidelijk dat zij graag willen participeren in de samenleving, maar zich ook graag geaccepteerd willen voelen als moslim. De geanimeerde gesprekken hierover maakten zonneklaar dat zij zowel de samenleving als de moslims voor een goed verloop van dit proces verantwoordelijk achten. En dat zij naast moslim ook lid zijn van een gezin, soms al moeder of vader zijn, rechtenstudent, administratief medewerker, sportfanaat, vrijwilliger of politiek geëngageerd. Zij willen vooral dat de omgeving hen ziet als mens van goede wil.

Wij danken de jongeren die hun ervaringen en gevoelens met ons wilden delen, en de jongeren van de kerngroep die met hun inzet en inzichten de rode draad vormden in het project: Latifa Tawfik, Serap Duzgun, Ikram Tennan, Naoual Ajjaji, Driss Bouamrani, Cihan Tekeli, Mohamed Lakdim en Burak Dulgadir. Fadoua Lahri was de motor van de kerngroep en adviseur van het projectteam. Vanuit stadsdeel Slotervaart droeg Aouatif Tawfik veel bij aan de werving van jongeren en aan de logistieke ondersteuning van het project. Arjaan Hijmans van den Bergh van heeft ons van begin tot eind met raad en daad bijgestaan.

Dank gaat uiteraard ook uit naar de financiers van het project: allereerst de Stichting Kinderpostzegels Nederland, en daarnaast Platform Amsterdam Samen van de gemeente Amsterdam, FORUM en de Directie Inburgering en Integratie van het Ministerie van VROM. Wij danken ook stadsdeel Slotervaart, waar stadsdeelvoorzitter Ahmed Marcouch zich inspant voor het vergroten van de weerbaarheid van (moslim)jongeren en waar veel is bijgedragen aan de realisatie van het project.

Voor de begeleiding van het onderzoek is een commissie ingesteld, met als leden: Mohamed Akrouni, Martijn de Koning, Hassan El Maimouni, Marian Visser, Timke Visser en Berfin Yesilgöz. Wij danken de leden voor hun deskundige en betrokken bijdragen aan het goede verloop van het project. Uiteraard is het eindproduct geheel voor verantwoording van de auteurs.

Halim El Madkouri en Trees Pels

Inleiding

Het overgrote deel van de jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst¹ identificeert zich als moslim. Ook al is hun deelname aan religieuze praktijken geringer dan die van de eerste generatie, wat religieuze beleving betreft doen de jongeren weinig onder voor de ouderen (Phalet & Ter Wal 2004). En zoals veel ouders zich het hoofd breken over de opvoeding van kinderen 'als moslim in Nederland' (Nijsten 1998; Pels 1998; Pels & De Gruijter 2005), zo vragen ook veel jongeren zich af hoe het leven als moslim in Nederland vorm te geven (zie bijvoorbeeld De Koning 2008). Het project waarvan dit rapport verslag doet had tot doel om samen met jongeren na te gaan hoe zij hun ontwikkeling als moslim-in-Nederland ervaren, aan wat voor ondersteuning zij behoefte hebben en welke mogelijkheden zij zien om deze behoeften te vervullen. Hierna gaan wij kort in op achtergronden, doelen en aanpak van het onderzoek. Een uitgebreide methodische verantwoording is te vinden in Bijlagen I en II.

Probleemstelling

Jongeren thematiseren in toenemende mate hun eigen plaatsbepaling als moslim in Nederland. Rotterdamse survey-onderzoeken laten daarbij een samenhang zien tussen mate van participatie in religieuze praktijken en ervaren stigmatisering en discriminatie. Vooral Marokkaanse jongeren met dergelijke ervaringen hechten

¹ In dit rapport staan de ervaringen en opvattingen van jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst centraal. Omwille van de leesbaarheid worden zij niet steeds zo aangeduid. Naast omschrijvingen als 'nieuwe Nederlanders' zal de lezer af en toe ook termen als 'allochtoon', 'Turks' of 'Marokkaans' langs zien komen. Deze termen gebruiken jongeren in dit onderzoek nog wel, maar raken in wetenschappelijke kring langzamerhand in ongenade omdat zij strikt genomen niet meer passen en negatieve associaties kunnen oproepen.

sterker aan de islam en aan de publieke erkenning daarvan (Entzinger & Dourleijn 2008; Phalet & Ter Wal 2004). Bij de wijze waarop jongeren in de goeddeels seculiere Nederlandse context hun religieuze identiteit invullen lijken verschillende factoren een rol te spelen: naast de receptie vanuit de ontvangende samenleving zijn dat de 'ontheemding' van de islam door de migratie, de globalisering van de islam en (politieke) spanningen daarover (De Koning 2008; zie ook Roy 2003).

Uit een door het Verwey-Jonker Instituut uitgevoerde studie (Demant 2005) komt naar voren dat kwalitatief inzicht in de 'profielen' die zich onder jongeren ontwikkelen goeddeels ontbreekt. Er is enig kwantificerend onderzoek (Phalet et al. 2000; Phalet & Ter Wal ibid.) waaruit een globaal onderscheid naar rechtleers en rekkelijken naar voren komt. Daarbij kunnen jongeren in extremis zowel neigen naar fundamentalisme als naar een moderne pluralistische invulling van de islam. Volgens het recente SCP-onderzoek van Phalet en collega's lijkt de grote meerderheid zich ergens in het midden tussen beide extremen te bevinden.

De tweedeling rechtleers-rekkelijk is zeer globaal en dekt de schakeringen en gelaagdheid niet die zich in de praktijk voordoen, zoals Demant (ibid.:21) laat zien. Zij stelt een vierdeling voor langs de dimensies rechtleers-rekkelijk en kritisch-niet-kritisch. Tot een eerste categorie behoren de jongeren die zich kritisch opstellen en een rechtleerse invulling geven aan het geloof. Zij ervaren de oudere generatie, inclusief de bestaande gezagsdragers, als te liberaal. Zij zetten zich af tegen de 'achterlijkheid' van hun ouders. Ten tweede zijn daar de rechtleerse, maar niet-kritische moslimjongeren: deze jongeren stellen zich conformistisch op tegenover het geloof. Zij volgen de oudere generatie in de tradities en zijn streng praktiserend. De derde invulling is een niet-kritische rekkelijke. Dit zijn de jongeren die wel trots zijn op hun islamitische wortels, maar niet of nauwelijks praktiseren en zich ook niet verdiepen in het geloof. De vierde categorie ten slotte combineert rekkelijkheid met een kritische opstelling. De betreffende jongeren verdiepen zich in het geloof en proberen vorm te geven aan een liberale islam die past in de Nederlandse context. We moeten hierbij opmerken dat de diversiteit binnen elke categorie groot is en dat toename van het kwalitatief inzicht wellicht tot bijstelling en/of nuancering van de vierdeling zal leiden.

Het is aannemelijk dat alle vier de categorieën jongeren, uitgezonderd wellicht de rekkelijken die zich weinig verdiepen in het geloof, nu en dan worstelen met hun plaatsbepaling als moslim in Nederland. Dit geldt temeer daar de traditie ontbreekt en de ideologische en theologische grondslag in Nederland/Europa nog maar weinig is uitgewerkt (Roy *ibid.*). Een onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut en FORUM naar de lesactiviteiten die in Nederlandse moskeeën plaatsvinden bevestigt dit (Pels et al. 2006).

Een en ander wil overigens niet zeggen dat jongeren geheel verstoken zijn van hulpbronnen. Volgens Demant (*ibid.*) kunnen bijvoorbeeld voor jongeren van Marokkaanse afkomst ouders een belangrijke hulpbron vormen, naast uiteraard leeftijdgenoten en schriftelijke bronnen. Het internet, het medium waarin jongeren zich bij uitstek thuis voelen en waar allochtone jongeren ook steeds meer toegang toe hebben (bijvoorbeeld Geense & Pels 2002), neemt eveneens een belangrijke plaats in.

Uit opvoedingsonderzoeken onder Marokkaanse gezinnen lijkt op te maken dat ouders 'opvoeding in de islam in Nederland' steeds meer problematiseren (Pels 2005a). Terwijl ouders voorheen eerder in culturele of normatieve termen over de opvoeding van hun kinderen spraken, vormt opvoeden als moslim in de context van migratie in toenemende mate een onderwerp van bewuste reflectie. Deze ontwikkeling valt ook elders in Europa waar te nemen (Roy *ibid.*). Menig ouder ervaart echter onzekerheid en onkunde bij de opvoeding op dit punt, met als bijkomend knelpunt dat het hen vaak aan adequate hulpbronnen ontbreekt, in de vorm van op hun behoeften toegesneden informatie en van (in)formele sociale steun. De mate van orthodoxie onder Turkse en vooral Marokkaanse jongeren is de afgelopen jaren toegenomen (Entzinger & Dourleijn *ibid.*), en ouders weten zich hiermee vaak geen raad (Volkskrant 08-01-2004: 2). De opvoedingsverlegenheid is groot als hun kinderen plots orthodoxer blijken dan zichzelf. Zij hebben nog geen antwoorden hierop ontwikkeld en worstelen in isolement. Hiermee is een belangrijk probleem aangekaart. Dat de door Demant onderzochte Marokkaanse jongeren nogal ambivalent zijn over de steun van hun ouders komt dan ook niet als een verrassing: de jongeren willen hun ouders veelal niet afvallen, maar lijken hun steun toch vaak niet als adequaat te ervaren. Het recente onderzoek van De Koning (*ibid.*) bevestigt dit: ouders kunnen hun kinderen vaak niet adequaat hel-

pen om de religieuze traditie aan te passen aan de eisen en verwachtingen waaraan zij in de huidige tijd en omstandigheden moeten voldoen.

Zoals Demant (ibid.) en De Koning (ibid.) laten zien spelen naast ouders leeftijdgenoten een belangrijke rol. Jongeren geven bijvoorbeeld aan dat vrienden die bewust met de islam bezig zijn hun interesse voor de religie hebben gewekt en/of hen steunen in het navolgen van de regels. De islam en de identiteit als moslim in Nederland zijn druk besproken onderwerpen op Marokkaanse websites. De bevindingen van islamkenner Olivier Roy (ibid.) in Frankrijk zijn ook op de Nederlandse context van toepassing: er is veel herhaling, het aantal bronnen is beperkt, deze zijn veelal als 'orthodox' aan te merken en er bestaat weinig ruimte voor individuele reconstructie die bijvoorbeeld de ontwikkeling van een Europese islam zou kunnen bespoedigen. De Koning (ibid.) maakt duidelijk dat dergelijke reconstructie toch vooral offline plaatsvindt, in de onderlinge uitwisseling over de internetbronnen.

Welke steunbehoeften leven onder jongeren bij hun plaatsbepaling als 'moslim in Nederland', bij de ontwikkeling van hun religieuze identiteit in een goeddeels seculiere context die daartoe weinig structureel houvast biedt? Er is nog weinig onderzoek dat hierover inzicht verschaft, zoals ook Demant (ibid.) heeft opgemerkt. Met het project 'jongeren en hun islam' beogen wij in deze lacune te voorzien.

Doelstellingen en aanpak

Het Verwey-Jonker Instituut en FORUM hebben het initiatief genomen tot een nader onderzoek naar de plaatsbepaling van jongeren als moslim in Nederland, de hulpbronnen waaruit zij putten (bijvoorbeeld opvoeders, leeftijdgenoten, bredere referentiegroepen, schriftelijke bronnen, imams), de lacunes en knelpunten die zij daarin ervaren en de (extra) steunbehoeften die zij hebben. Omdat het daarnaast ontbrak aan (inzicht in) goede praktijkvoorbeelden, projecten voor en door moslimjongeren die daadwerkelijk ondersteuning realiseren, hield het onderzoeksvoorstel ook een inventarisatie daarvan in, evenals van de maatschappelijke partijen die een rol zouden kunnen spelen bij de implementatie van steunvoorzieningen.

Het uiteindelijke doel van het project was bij te dragen aan de empowerment van moslimjongeren en aan de ontwikkeling van een plan van aanpak om hen te ondersteunen bij hun plaatsbepaling als moslim in Nederland. Het onderwerp van onderzoek leent zich bij uitstek voor een aanpak waarin jongeren niet alleen respondent zijn, maar een actieve rol spelen bij het nader bepalen van gespreksthema's, uitvoeren van het onderzoek, interpreteren van de resultaten, formuleren van aanbevelingen en presenteren daarvan. Om de geschetste problematiek te onderzoeken heeft het project dan ook een *jeugdparticipatief* karakter gekregen.

De volgende doelstellingen staan centraal:

- 1a. Het inzicht vergroten in de plaatsbepaling van migrantenjongeren als moslim in Nederland, de (beïnvloedings)processen die daarbij een rol spelen en de hulpbronnen die zij daarbij gebruiken.
- 1b. Het in kaart brengen van de behoeften van de jongeren aan steun van ouders, andere personen uit hun informele kring, (religieuze) organisaties, de media en internet, en van hun voorstellen om tot verbetering van steun te komen.
- 1c. Het opsporen van voorbeeldpraktijken om nieuwe en betere vormen van ondersteuning te creëren en het identificeren van partijen die een rol kunnen spelen bij de implementatie hiervan.
- 1d. Het doen van aanbevelingen die kunnen rekenen op een breed draagvlak (bij de doelgroep en bij de maatschappelijke partijen) en waarmee FORUM een plan van aanpak zal ontwikkelen.
2. Het bevorderen van jeugdparticipatie door jongeren actief te betrekken bij alle fasen van het project, evenals bij het formuleren en presenteren van de resultaten.

Voor het onderzoek is een kerngroep geformeerd van jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst, die vervolgens elk een groepsge-sprek arrangeerden met jongeren uit hun eigen kring. In latere fasen van het project hebben de jongeren van de kerngroep zich met elkaar en met experts gebogen over mogelijke oplossingen van aangedragen knelpunten. Ook hebben zij bijgedragen aan het formuleren van de aanbevelingen.

In overleg met de financiers van het onderzoek is besloten het project in Slotervaart te lokaliseren. Dit had als grote voordeel dat met het project meer 'massa' kon worden gemaakt door een bijdra-

ge aan lokale kadervorming, inspraak en beleidsontwikkeling. Nadere informatie over de gekozen benadering en werkwijze is opgenomen in Bijlage I. De samenstelling van de kerngroep van (9) jongeren en van de populatie van (84) jongeren die via hen bij de groeps gesprekken is betrokken, staat beschreven in Bijlage II.

Leeswijzer

Deze rapportage is als volgt opgebouwd:

Deel I beschrijft het project en de resultaten ervan op hoofdlijnen en geeft de conclusies en aanbevelingen weer. Deel II bespreekt de uitkomsten van de groeps gesprekken. De wensen en behoeften die te maken hebben met (ondersteuning bij) het moslim-zijn in Nederland komen hierin aan bod. Deel III karakteriseert een aantal voorbeeldpraktijken van ondersteuning aan jongeren bij het moslim-zijn in Nederland. Ten slotte volgen een literatuurlijst en de bijlagen.

**DEEL I STEUN VOOR MOSLIMJONGEREN:
SAMENVATTING EN AANBEVELINGEN**

Inleiding

De situatie van migrantenjongeren die zich identificeren als moslim is te kenschetsen als rijk aan paradoxen en onzekerheden. Over de hulpbronnen die deze jongeren ter beschikking staan is nog weinig bekend, maar voor zover beschikbaar duiden de gegevens op een gebrek aan adequate steun en een grote behoefte daaraan bij veel jongeren. Het project 'Jongeren en hun islam' (2007-2008) had tot doel te bezien hoe jongeren hun weg vinden als moslim in Nederland, welke kansen en belemmeringen zij op hun pad vinden en vooral: wat hun steunbehoeften zijn en hoe deze gestalte kunnen krijgen.

Het project richtte zich op jonge vrouwen en mannen die zich oriënteren op de islam, maar wel verschillen in de 'profielen' die zij ontwikkelen. Het onderzoek werd samen met een kerngroep van jongeren van Marokkaanse (6) en Turkse (3) afkomst uitgevoerd. In groepsgesprekken betrokken deze jongeren elk op hun beurt een bredere kring van jongeren (84 in totaal) uit hun netwerk bij het onderzoek.

Het project kende drie onderdelen. Het eerste deel bestond uit het samenstellen en trainen van de kerngroep van jongeren. Met het projectteam bereidden deze jongeren de groepsgesprekken voor. Zij formeerden elk een groep uit hun eigen netwerk en waren tijdens de bijeenkomst gespreksleider. Het tweede onderdeel van het project bestond uit inventarisatie en beschrijving van een aantal, mede door de jongeren voorgedragen, voorbeeldpraktijken van ondersteuning. In het derde deel van het project vonden twee expertmeetings plaats om de bevindingen te toetsen en een aanzet te maken voor een plan van aanpak. De jongeren uit de kerngroep gingen in gesprek met experts uit zelforganisaties, beleidsfunctionarissen en andere 'beslissers' op stedelijk niveau.

Hierna zetten we de belangrijkste bevindingen op een rij. Daarna volgen de conclusies en de aanbevelingen voor beleid en praktijk.

Samenvatting

Moslim in Nederland: beleving

Hoe wordt het bestaan van moslim-in-Nederland door de jongeren ervaren? Tussen de jongeren bestaat een aanzienlijke variatie in de plaats die het geloof in het dagelijks leven inneemt. Een klein deel identificeert zich wel als moslim, maar is er nog niet zo bewust mee bezig. Bij de grote meerderheid is dit wel het geval, wat ook te verwachten was gezien het hoofddoel van het onderzoek en de inzet van de gesprekken: in kaart brengen welke behoeften aan ondersteuning leven bij moslimjongeren en welke aanpak zij daarbij wenselijk achten. De meeste van de meer bewuste jongeren zien het geloof als een privézaak. Voor een kleiner deel is het geloof de belangrijkste leidraad in het leven, die naast hun privébestaan ook hun leven in het publieke domein sterk kan bepalen. Een klein deel van de jongeren beweegt zich tussen beide polen in.

De jongeren die het geloof beleven als 'iets van zichzelf', iets persoonlijks, vinden het meestal niet of minder nodig voor hun geloof uit te komen in de publieke ruimte. Zij kunnen gemakkelijker in de omgeving opgaan en ervaren minder spanning tussen hun persoonlijke en publieke bestaan. De twee groepen daarentegen waarin de jonge vrouwen - overwegend van Marokkaanse afkomst - zich bedekter kleden en meer gericht zijn op het praktiseren, beleven het leven als moslima in Nederland als een relatief zware opgave. Het 'alles willen praktiseren' brengt mee dat de participatie in de samenleving moeizamer verloopt, dat de betreffende jonge vrouwen zich anders (behandeld) en onbegrepen voelen, en zich in sommige gevallen minder thuis voelen in Nederland. Zij kunnen in het openbare leven moeilijk 'zichzelf zijn' en zien ook hun toekomstkansen op de arbeidsmarkt somberder in. Daarnaast zijn er jongeren tussen beide categorieën in. Zij lijken zich als moslim wat meer te manifesteren dan de eerste categorie, maar melden niettemin weinig problemen, vooral omdat hun omgeving bestaat uit gelijkgezinden:

zij voelen zich Amsterdammer en thuis in de stad, waar zij voornamelijk omgaan met vrienden en collega's die eveneens moslim zijn.

Het zijn vooral jongeren van Marokkaanse afkomst die worstelen met hun publieke optreden als moslim, of die hun moslimidentiteit bewust lijken af te schermen voor de buitenwacht. De houding van de Turkse jongeren in dit onderzoek, waarvan de meesten geloof als een privézaak zien, is wat meer ontspannen. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat de berichtgeving en beeldvorming negatiever is over Marokkaanse dan over Turkse Nederlanders en dat de identificatie met het geloof bij de laatsten minder op de voorgrond staat.

In de meeste groepen overweegt een gemengd oordeel over de verhouding tot de samenleving: de jongeren vinden aan de ene kant dat het goed mogelijk is om in Nederland een moslim te zijn, maar 'boven de positieve geluiden hangt een deken', om met een van hen te spreken. Het betreft dan het islamdebat en de ervaren negatieve bejegening als moslim, die het gevoel geven niet als volwaardig burger te worden geaccepteerd. De jongeren van Marokkaanse afkomst lijken zich hierdoor wat meer geraakt te voelen dan de jongeren van Turkse afkomst.

De negatieve houding van de samenleving jegens de islam verklaren de jongeren uit angst voor identiteitsverlies, onwetendheid en gebrek aan contact. Voor zover er contact is, is dat vaak niet positief. Er zijn zeker mensen die open staan en vragen stellen uit interesse, maar dikwijls gaat het om verholde negatieve oordelen, flauwe grappen en beledigingen. De interactie met de omgeving houdt het risico in van een negatieve spiraal: doordat jongeren ervaren dat de omgeving hen anders behandelt, gaan zij zich ook anders voelen en wordt hun gedrag vervolgens mede bepaald door de (verwachte) negatieve reacties uit de omgeving. Het zijn vooral de jonge, meer praktiserende moslima's die kans lopen in een dergelijke negatieve spiraal terecht te komen. Zij oordelen ook het meest negatief over de verhouding tot de samenleving. Meer nog dan hun leeftijdgenoten hebben zij problemen met het vinden en vasthouden van een stageplek of werk.

Maar zelfs onder de jongeren met de meest negatieve ervaringen heerst de mening dat er ook een verantwoordelijkheid ligt bij de moslims zelf. Veel jongeren wijzen op de valkuil van het slachtofferdenken. Niet alleen de samenleving en haar instituties zijn verantwoordelijk voor verbetering van de situatie van moslims. De

eigen houding en handelwijze maken veel uit. Naast uitsluiting kan er zelfuitsluiting zijn door een passieve houding of zelfverkozen isolement. Jongeren kunnen angst en onbekendheid in de samenleving wegnemen door eigen voorbeeldgedrag, wijs omgaan met 'de woede over Wilders', communicatie en dialoog, en door zich assertief en actief op te stellen. Een belangrijke manier om uitsluiting en zelfuitsluiting tegen te gaan is actieve participatie in maatschappelijke organisaties, zo stellen vooral jongeren van Turkse afkomst. Door zich te mengen in bestaande organisaties en partijen kunnen jongeren hun eigen agendapunten inbrengen.

Welke steun is gewenst?

Wat zijn de steunbehoeften van de jongeren en hoe kunnen deze gestalte krijgen? Om te beginnen is empowerment van jongeren van belang. Zij moeten bijvoorbeeld leren omgaan met vragen over de islam en met negatieve emoties die door krenking ontstaan, en leren hun behoeften naar voren te brengen. Middelen hiertoe zijn rolmodellen, coaching en mentoring, participatie in activiteiten en organisaties en inspraak in beleid.

Ouders kunnen een belangrijke bron van steun zijn. Maar zij kunnen dit niet altijd op eigen kracht. Ouders moeten ondersteuning krijgen om minder autoritair op te treden en meer te communiceren met hun kinderen, ook over het geloof.

Uitwisseling in informele groepjes is populair. Waar nodig moet dit ondersteund en gefaciliteerd worden. Dit geldt vooral als jongeren over groepsgrenzen heen willen uitwisselen, bijvoorbeeld met moslims uit andere etnische groepen, met andere religies of met niet-gelovigen.

Lezingen van en interactie met erkende deskundigen en geleerden vormen eveneens een gewilde manier om informatie en inspiratie op te doen. Ook boeken, brochures en sites vormen belangrijke bronnen van informatie. Wat betreft de informatie over de islam is de betrouwbaarheid wel vaak een issue en uiten jongeren de behoefte aan een 'keurmerk'. Verder is vertaling van het werk van belangrijke geleerden gewenst. En zouden openbare bibliotheken een herkenbare plek moeten inruimen voor boeken over religie.

Het is van belang dat de toegankelijkheid van de moskee voor jongeren toeneemt. Dit betekent bijvoorbeeld een opener houding van de imam en van de leerkrachten in het moskeeonderwijs, meer

verband met de dagelijkse realiteit van de jongeren in de lessen en preken, meer gebruik van het Nederlands als voertaal, een breder aanbod aan jongerenactiviteiten, verlaging van de drempel voor meisjes/vrouwen en verjonging van besturen.

Ook buiten de moskee moeten er laagdrempelige plekken zijn waar jongeren terecht kunnen, voor onderlinge uitwisseling, dialoog over groepsgrenzen heen, lezingen of consultatie van deskundigen. Activiteiten voor moslimjongeren krijgen vaak vorm in tijdelijke projecten; zij verdienen een stevigere verankering, bijvoorbeeld door structurele samenwerking met reguliere organisaties. Hiertoe moet soepel worden omgegaan met de 'scheiding tussen kerk en staat'.

Jongerenwerk, buurthuiswerk, openbare bibliotheken, scholen en bedrijven moeten meer aandacht en begrip hebben voor behoeften en initiatieven van moslims (bijvoorbeeld tijd en ruimte om te bidden). Ook professionalisering over diversiteit verdient dringend aandacht.

Ten slotte moet de samenleving beter worden geïnformeerd over de islam, en over het leven van gewone moslims. Er moet meer contact en dialoog komen tussen moslims en niet-moslims. Ook moslims moeten zich meer laten horen, zich beter over de maatschappij informeren, participeren en bijdragen aan het overbruggen van de kloof.

Voorbeeldpraktijken van ondersteuning

Wat kunnen we leren van bestaande initiatieven om moslimjongeren te ondersteunen? Om deze vraag te beantwoorden zijn we op zoek gegaan naar voorbeeldpraktijken, waarbij we zeker ook gebruik hebben gemaakt van de tips van de jongeren zelf. Het accent lag op initiatieven vanuit de eigen gemeenschap en organisaties en, vanwege de lokalisatie van het project in Amsterdam, op lokale praktijken. Het ging er daarbij niet om een representatief beeld te schetsen, maar vooral om zicht te krijgen op voorbeelden die kunnen inspireren, evenals op belangrijke do's en don'ts.

Drieëntwintig praktijken zijn in kaart gebracht. Dit zijn de belangrijkste conclusies.

De beschreven praktijken beantwoorden voor een deel aan de uit de groepsgesprekken gebleken behoeften. Zo zijn er voorbeelden van trainingen en bijeenkomsten gericht op empowerment, lotgenotencontact en uitwisseling met deskundigen, en van een eigen aanbod aan opvoedingsondersteuning vanuit zelforganisaties.

Andere voorbeelden betreffen organisaties die inspelen op de behoefte aan een laagdrempelige moskee en een betere toegang tot betrouwbare religieuze informatie. Zoals gezegd lag het accent op initiatieven 'van onderop', direct voor en/of door jongeren. Initiatieven waarin het vergroten van de toegang van algemene voorzieningen centraal staat, professionalisering, of jeugdparticipatie en 'inspraak in beleid' kwamen minder in beeld, maar verdienen in een vervolg zeker aandacht.

Naar eigen zeggen zijn de initiatieven vooral succesvol omdat de activiteiten plaatsvinden in een sfeer van vertrouwen en herkenning en direct inspelen op ervaren behoeften: vergroten van genuanceerde kennis van de islam, toerusting van jongeren tot volwaardige deelname aan de maatschappij (empowerment), ondersteunen bij het omgaan met het moslim-zijn en uitwisseling met lot- en leeftijdgenoten. Debatten, conferenties en lezingen sluiten aan bij de vragen die bij de jongeren leven, en gaan in op maatschappelijk actuele kwesties. Door het aantrekken van 'grote namen' als gast-spreker weten de praktijken vaak een aanzienlijk publiek te bereiken en media-aandacht te genereren.

In sommige gevallen zijn 'oude structuren' succesvol aangepast om een nieuw publiek te bereiken. Dit geldt voor gevestigde koepelorganisaties die activiteiten aanbieden voor de kinderen van hun leden, of voor moskeeën waar in het Nederlands wordt gepreekt. Bijna alle praktijken werken samen met partners. De diversiteit hierin is enorm: van moskee tot GGZ-instelling, van multinational tot interkerkelijk beraad. Kenmerkend is dat de praktijken hun partners kiezen afhankelijk van de activiteiten die (op dat moment) op de rol staan. Het komt ook voor dat anderen de praktijken benaderen voor samenwerking. Het bereik van een bepaalde doelgroep door de praktijk is hiervoor meestal de aanleiding. De praktijken vinden het soms nog lastig om een juiste verhouding te vinden met partners, zeker als deze niet gewend zijn om met een 'religieuze' organisatie samen te werken. Ook speelt de vraag hoe professioneel zij moeten (willen) worden. In samenwerking met professionele instellingen voelen de praktijken vaak een druk om professioneel te gaan opereren. Dit kan zich slecht verhouden tot de behoeften van de doelgroep. De aansluiting van professionele organisaties bij het vrijwillige werk dicht bij de doelgroepen, zo dat het ondersteunend is maar niet verstikkend, verdient nadere aandacht.

Bijna overal voeren vrijwilligers de praktijken uit, in enkele gevallen ondersteund door een professional. De inzet voor de doelgroep werkt inspirerend en de vrijwilligers kunnen rolmodellen zijn voor de deelnemers aan activiteiten. De afhankelijkheid van vrijwilligers maakt een praktijk echter ook kwetsbaar. Er zijn er vaak niet voldoende, de draaglast kan zwaar zijn, en de vrijwilligers beschikken niet altijd over de vaardigheden om in te spelen op vragen uit de doelgroep. De meeste praktijken zien daarom de noodzaak van het opleiden van eigen kader in, en werken hier in een aantal gevallen succesvol aan.

De grootste belemmering van de praktijken is gelegen in het gebrek aan kwalitatief goede vrijwilligers. In mindere mate is een gebrek aan financiële middelen of een geschikte ruimte een knelpunt.

Visie van experts: ondersteun eigen initiatief én pas structuren aan

In het derde deel van het project 'Jongeren en hun islam' vonden twee expertmeetings plaats, die met de jongeren van de kerngroep zijn voorbereid.

In de *eerste expertmeeting* bespraken de deelnemers welke praktische mogelijkheden, werkzame factoren en valkuilen van belang zijn bij het realiseren van steunpraktijken voor/door jongeren. Dit gebeurde met (jonge) experts die op dat terrein door de wol zijn geverfd.

Uit de expertmeeting kwam naar voren dat voor het ondersteunen van moslimjongeren, vanuit de door henzelf geuite behoeften, in grote lijnen twee elkaar aanvullende benaderingen nodig zijn: 1) ondersteuning van initiatieven van 'onderop' en 2) realiseren van aanpassing van institutionele structuren. De benaderingen staan niet los van elkaar: voor ondersteuning van grassroot-initiatieven kunnen reguliere instituties van grote waarde zijn, terwijl omgekeerd innovaties van onderop eraan kunnen bijdragen dat gevestigde instituties beter toegesneden raken op (veranderende) doelgroepen. Een dergelijk proces van interactie is van grote waarde en verdient meer aandacht.

Ad 1. Van belang bij ondersteuning van jongeren is aan te sluiten bij eigen behoeften en initiatieven: welke activiteiten kunnen/willen zij ondernemen, wat willen zij realiseren? Dit perspectief sluit ook aan bij het belang van empowerment en participatie zoals dat in de groepsgesprekken naar voren kwam. Voor bottom-upinitiatieven van jongeren is een ondersteunende structuur van nut, waarin

jongeren leren prioriteiten te stellen (wat is het belangrijkste, wat spreekt je het meeste aan?), stap voor stap te werk te gaan en geleidelijk meer verantwoordelijkheid op zich te nemen. Coaching en kadervorming moeten zijn ingebouwd. Dit alles bevordert continuïteit van de groep of praktijk: nieuwe vrijwilligers worden geënthousiasmeerd, zittende vrijwilligers vastgehouden doordat ze zich niet overvraagd voelen.

Ad 2. Jongeren kunnen het niet alleen. Zij lopen tegen structuren op die hun ontwikkeling als moslim in Nederland onvoldoende ondersteunen of zelfs in de weg staan. Dit geldt zowel voor 'eigen' organisaties als de moskee, als voor algemene instellingen zoals jongerenwerk, jeugdzorg, scholen en bedrijven. Deelnemers aan de expertmeeting en aan de groepsgesprekken noemden hiervan verschillende voorbeelden. De staande organisaties zijn nog weinig ingericht op de behoeften van moslimjongeren. Die behoeften kunnen bestaan uit specifieke voorzieningen als coaching of trainingen voor moslimjongeren in jongerencentra, 'meditatie' ruimten in scholen/bedrijven en opvoedingsondersteuning voor ouders die specifiek is toegesneden op hun vragen. Ook kan het gaan om het aanleren van 'interculturele competenties' bij professionals. Maar waar zeker ook behoefte aan is, is aan erkenning en verankering van diversiteitsbeleid en het aanpakken van obstakels en taboes om enige ruimte te bieden aan activiteiten met religie als inspiratiebron ('scheiding van kerk en staat').

In de *tweede expertmeeting* stonden de mogelijkheden van verankering van initiatieven in praktijk en beleid centraal, en gingen jongeren van de kerngroep daarover in gesprek met 'beslissers': politici, beleidsfunctionarissen en leiders uit de moslimgemeenschap op stedelijk niveau.

Het is duidelijk dat religie zeer leeft bij een deel van de Amsterdamse jongeren. Jongeren zijn op zoek naar hun identiteit en de islam kan hierbij een belangrijke rol spelen. Nu ervaren zij vaak dat er geen ruimte bestaat voor 'hun' islam, dat zij trucjes moeten toepassen om in de samenleving te kunnen doen wat zij als moslim belangrijk vinden, bijvoorbeeld stiekem bidden tijdens de pauze van opleiding of werk. Dit is een onwenselijke situatie. Het gaat hier immers om adolescenten, jongeren die volop in ontwikkeling zijn en daarbij te maken hebben met allerlei onzekerheden en

invloeden. De negatieve houding jegens de islam kan ertoe bijdragen dat zij zich van de samenleving afkeren. Er moet erkenning komen voor het feit dat groepen jongeren in Nederland een moslimidentiteit hebben. Er zou voor hen meer ruimte moeten komen om hun identiteit, waarvan de islam deel uitmaakt, openlijk te ontwikkelen en te beleven.

Feit is echter dat er weerstand is om religie te zien als een factor die ertoe doet. Amsterdam is het verleerd om te gaan met religieuze burgers. Als bijvoorbeeld een groep jongeren een religieuze lezing wil organiseren in een buurtcentrum, dan is vaak de eerste reactie dat dit niet mogelijk is vanwege de scheiding tussen kerk en staat. Dit argument wordt gebruikt om religieuze (islamitische) uitingen in het publieke domein te weren. Daarbij moeten we voor ogen houden dat 'diversiteitsbeleid' in de beeldvorming gelijk kan staan met 'beleid voor moslims'. Er is huiver voor 'islamisering' van instituties of het publieke domein.

Niettemin is het zaak algemene voorzieningen open te breken. Waarom bijvoorbeeld geen vak islam of Arabisch op een school voor voortgezet onderwijs die tachtig procent moslimleerlingen telt? Dit soort kwesties moet om te beginnen zijn beslag krijgen in het diversiteitsbeleid van de gemeente. Daarin gaat het immers over de grootst mogelijke toegankelijkheid van algemene instellingen voor alle burgers. Een voorbeeld is het Centrum voor Jeugd en Gezin. Zo'n centrum zou zich moeten aanpassen; het heeft immers, zoals in Slotervaart, te maken met een grote meerderheid van moslims. Feitelijk gaat het om maatwerk. Maar diversiteitsbeleid opgevat als meer allochtoon personeel, is niet voldoende. Daarmee kun je niet omzeilen dat politieke keuzes gemaakt moeten worden. Er moet ruimte komen voor het feit dat een moslimidentiteit er net zo goed mag zijn als elke andere identiteit.

Over de vraag hoe dit vorm moet krijgen in het beleid is het laatste woord nog niet gesproken, ook vanwege de reeds genoemde weerstand bij niet-moslims. Veel zal afhangen van de receptie en uitleg van de recent verschenen notitie *Scheiding Kerk en Staat* (2008).

Wel is de consensus groot over het belang van activisme en inspraak door de jongeren. Zij moeten ook zelf hun stem laten horen. Gebrek aan acceptatie blijkt te leiden tot depressie bij moslimjongeren. Zij moeten echter niet bij de pakken neer gaan zitten, maar deze punten strijdvaardig oppakken en goed nadenken over

waar ze op in willen zetten. De islam moet geen alibi zijn om langs de zijlijn te staan. Een goed voorbeeld vormen CAO-regelingen over islamitische feestdagen. Deze regelingen komen er alleen als je in gesprek gaat, jezelf organiseert en eraan werkt.

Conclusies en aanbevelingen

De jongeren in dit onderzoek maken duidelijk dat zij graag deelnemen aan de samenleving, maar zij willen dat wel kunnen doen vanuit de eigen identiteit. Dit recht om 'zichzelf te zijn' betekent voor een deel van hen ook opkomen voor het recht om hun religieuze identiteit in het publieke domein gestalte te geven en dit niet te hoeven verloochenen. Deze bevinding staat niet op zichzelf. Op grond van recent grootschalig onderzoek stellen Entzinger en Dourleijn (2008) eveneens dat moslimjongeren vergeleken met tien jaar terug meer ruimte claimen voor hun eigen opvattingen en minder bereid zijn tot aanpassing in cultureel/religieus opzicht. Daarentegen tonen autochtonen zich minder bereid dan voorheen om de allochtonen deze ruimte toe te staan, aldus voornoemde auteurs. Zoals ook aangekaart is in de tweede expertmeeting ligt hier een potentiële spanningsbron.

Niettemin komt duidelijk en consistent uit het onderzoek naar voren dat jongeren het bij het vinden van hun plaats als moslim in Nederland niet alleen af kunnen. Zij zijn zich bewust van het gevaar van de slachtoffermentaliteit en van het belang van eigen initiatief, maar missen vaak de nodige steun vanuit hun omgeving. Dit geldt zowel voor het gezin als voor de instituties daarbuiten met zorg voor jeugd, of het nu om zelforganisaties als de moskee gaat of om reguliere organisaties: zij sluiten onvoldoende aan bij de steunbehoeften van de jongeren. Leeftijdgenoten - die het ook niet allemaal weten - en internet vormen nu voor velen het voornaamste houvast.

De behoeften van jongeren lopen uiteen. Ze liggen op het gebied van empowerment, bijvoorbeeld door coaching in het omgaan met lastige vragen over de islam of met krenking; betrouwbare schriftelijke informatie; uitwisseling met leeftijdgenoten; bijeenkomsten met geleerden en deskundigen om te consulteren. Ook

hebben de jongeren behoefte aan toegankelijke moskeeën en jeugdvoorzieningen, ruimte voor expressie van hun (religieuze) identiteit op school en werk en acceptatie door en overbrugging van de kloof met de samenleving.

Om de jongeren te helpen zich beter thuis te voelen in Nederland is naast een beweging van 'onderop' ook een beweging van 'bovenaf' nodig: van onderop gaat het om het afleggen van de slachtofferrol en om ondersteuning van activisme en initiatief van jongeren zelf; van bovenaf om ruimte in conventionele structuren, zowel die van een zelforganisatie als de moskee als van reguliere voorzieningen en organisaties.

Beide bewegingen, zoveel is ook duidelijk, kunnen niet zonder een duw in de rug. Jongeren hebben ondersteuning en faciliteiten nodig om tot actie en inspraak en vooral om tot continuïteit daarin te komen. Langs deze weg kunnen zij ook ijveren voor een grotere toegankelijkheid van moskeeën. Anderzijds hebben algemene instellingen een sterke legitimatie, beleidserkenning, nodig om ruimte te creëren voor nieuwe Nederlanders en hun nieuwe eisen.

Recentelijk is hierin vooruitgang geboekt doordat de overheid diversiteitsbeleid voor de jeugd agendeert in de beleidsbrief Diversiteit in het jeugdbeleid, medio 2008 uitgebracht door de ministeries van Wonen, Werken en Integratie en Jeugd en Gezin. Deze beleidsbrief kondigt een actieprogramma aan dat ertoe moet leiden dat het bereik en de toegankelijkheid van algemene voorzieningen voor jeugd en gezin voor nieuwe Nederlanders verbeteren.

Voor het ondersteunen van behoeften die geïnspireerd zijn vanuit religieuze identiteit kan echter het argument van de scheiding tussen kerk en staat alsnog een sta-in-de-weg vormen. Vanuit dit onderzoek en vanuit het Nederlandse (staats)recht zijn enkele overwegingen aan te voeren om de impasse te doorbreken. Ten eerste is integratie in de maatschappij gebaat bij enige ruimte voor de eigen identiteit, een argument dat ruimschoots wordt gestaafd door uitspraken van de jongeren in dit project en door ander onderzoek.² Ten tweede gaat het vaak eerder om ondersteuning van door de religie geïnspireerde maatschappelijke activiteiten, zoals de jonge-

² Zie bijvoorbeeld Phalet et al. (2000) en het recente onderzoek onder Amsterdamse jongvolwassenen van Van der Welle en Mamadouh (2008).

ren in dit onderzoek herhaaldelijk onder de aandacht brachten. Ten derde, en nog relevanter, hebben individuen en groepen in Nederland het recht om vanuit hun eigen religie of levensbeschouwing te spreken en te handelen, ook in de publieke sfeer. Dit recht wordt aangeduid met het begrip 'inclusieve neutraliteit'. 'Inclusieve neutraliteit geeft ruimte aan culturele, religieuze en levensbeschouwelijk diversiteit van burgers. De overheid draagt zorg voor gelijke behandeling, biedt soms ondersteuning maar mag niet de ene religie of levensbeschouwing voorrang geven boven de andere. (...) Om de gelijkheid van alle godsdiensten en levensbeschouwingen daadwerkelijk te garanderen kan de overheid in voorkomende gevallen groepen die achterblijven extra ondersteunen', zo valt in de recent uitgekomen Amsterdamse Notitie Scheiding Kerk en Staat (2008:6) te lezen.

Kort samengevat kunnen we concluderen dat zowel ondersteuning van jongeren zelf gewenst is, vanuit hun eigen kracht en initiatief, als ondersteuning door structuren meer op de behoeften van jongeren toe te snijden. Bij het laatste kunnen we nog verschil maken tussen een zelforganisatie als de moskee en reguliere organisaties. Dit brengt ons tot de formulering van drie categorieën aanbevelingen, die wij hierna achtereenvolgens kort uitwerken:

- ondersteuning van eigen inbreng en initiatieven;
- openheid van de moskee;
- openheid van reguliere instellingen.

In de slotsectie zetten wij kort uiteen welke stappen de 'probleem-eigenaren' kunnen zetten om de aanbevelingen te realiseren.

Aanbeveling 1. Ondersteun eigen inbreng en initiatieven

Ondersteuning van jongeren

- Opvoedingsondersteuning aan ouders is gewenst opdat zij beter met hun kinderen kunnen communiceren, ook over het geloof. Daarnaast moeten er laagdrempelige plekken zijn waar jongeren terecht kunnen, bijvoorbeeld voor coaching en mentoring, onderlinge uitwisseling in studiegroepjes, dialoog over groeps grenzen heen of lezingen en consultatie van deskundigen.

- Zoals blijkt uit de inventarisatie van voorbeeldpraktijken kunnen jongeren met eigen initiatieven snel en effectief inspelen op actuele behoeften. In de praktijk van jongerenorganisaties blijken werving en begeleiding van vrijwilligers en (gebrek aan) kadervorming echter belangrijke struikelblokken. Coaching, training en andere vormen van facilitering zijn van belang.
- Jongeren willen graag van bestaande initiatieven leren. Reguliere instellingen en beleidsmakers hebben ook behoefte aan inzicht in de activiteiten die jongeren zelf al ontplooiën. Digitale uitwisseling van ideeën en praktijken zou uitkomst kunnen bieden.

Structurele verankering

- Activiteiten voor moslimjongeren krijgen vaak vorm in tijdelijke projecten, zonder continuïteit. Zij zouden steviger verankerd moeten worden, bijvoorbeeld door structurele ondersteuning vanuit reguliere organisaties.
- Jongeren willen graag hun stem laten horen en gehoord worden. Maatschappelijke instellingen en beleidsmakers zouden hen op meer structurele basis moeten raadplegen.

Aanbeveling 2. Bevorder toegankelijkheid van de moskee

Meer openheid voor jeugd/vrouwen

- De pedagogiek in de moskeelessen voor jongere kinderen is voor verbetering vatbaar: geen fysieke straf en een minder autoritaire houding, minder stampen en meer uitleg en communicatie over en weer over het geloof. De imam zou jongeren meer open moeten aanspreken, niet alleen maar gebieden en verbieden.
- De preken zouden in het Nederlands moeten worden vertaald of het Nederlands zou zelfs de voertaal kunnen zijn ('poldermoskee'). De inhoud van de preken moet beter herkenbaar zijn, verband houden met de dagelijkse realiteit van jongeren en hun vragen daarover.
- De moskee dient ook voor meisjes toegankelijk te worden, bijvoorbeeld door een apart spreekuur, inzet van een imama of vrouwelijke deskundige.
- Om jongeren te binden zou de moskee een breder scala aan educatieve en sportactiviteiten kunnen aanbieden.

Structurele verankering

- Het is van belang dat de moskeebesturen verjongen en ook vrouwen tot hun gelederen toelaten.
- Samenwerking met reguliere instituties voor jeugd, zoals scholen, is gewenst. Dit om het pedagogisch klimaat te verbeteren, verbinding aan te brengen tussen de werelden waarin jongeren leven, contact en dialoog met de samenleving te stimuleren en het aanbod te verbreden.

Aanbeveling 3. Bevorder toegankelijkheid van reguliere instellingen

Meer openheid voor diversiteit

- Het jongerenwerk en het buurthuiswerk moeten zich openstellen voor de behoeften en initiatieven van alle jongeren, dus ook voor die van moslimjongeren. Zo zouden zelfhulp- en praatgroepen er onderdak en ondersteuning moeten krijgen. Coaching, trainingen en een mentoraat voor moslimjongeren zouden mede vanuit deze voorzieningen kunnen plaatsvinden of ondersteuning kunnen krijgen.
- Ook in de Centra voor Jeugd en Gezin, op scholen en in bedrijven moet meer aandacht en begrip zijn voor 'diversiteit', dus ook voor de behoeften van moslims. Professionals die oog hebben voor hun zaak verdienen meer 'rugdekking' vanuit de organisatie.
- Naast overheden en de moslimgemeenschappen zelf kunnen ook de reguliere organisaties bijdragen aan contact, dialoog en uitwisseling van informatie tussen moslims en niet-moslims.

Structurele verankering

- Van belang bij dit alles is het vergroten van de kennis van en het begrip bij professionals voor religie en cultuur en scholing in interculturele competenties.
- Reguliere instellingen moeten werken aan een structureel draagvlak voor en verankering van diversiteitsbeleid. Daartoe kan behoren het scheppen van enige ruimte voor religieuze expressie, conform het in Nederland geldende recht om vanuit de eigen religie of levensbeschouwing te spreken en te handelen, ook in de publieke sfeer.

Realisatie van de aanbevelingen

De laatste vraag die we hier willen beantwoorden is welke instanties de genoemde aanbevelingen kunnen realiseren. De aanbevelingen zijn van uiteenlopende aard en betreffen verschillende domeinen. Dit betekent dat ook het probleemeigendom niet in één hand is. Wat kunnen de verschillende partijen doen?

Het is van belang dat *jongeren zelf* verantwoordelijkheid (blijven) nemen, zichzelf en hun leeftijdgenoten helpen de slachtoffermentaliteit af te schudden en zich actief op te stellen. Dat kunnen zij doen door hun visie en behoeften onder de aandacht te brengen op school, op het werk, in de moskee en vrijetijdssector en bij (lokale) overheden. Ook actieve participatie in (vrijwillige) organisaties, in inspraak en besluitvorming over zaken die hen aangaan zijn hiertoe belangrijke wegen. Jongeren kunnen hiertoe wel ondersteuning gebruiken, bijvoorbeeld in de vorm van coaching, mentoring en geleide jeugdparticipatie.

De informele kringen rondom jongeren, vooral ouders, kunnen een belangrijke bron van steun vormen. Ouders en anderen die een socialiserende rol spelen zouden meer open met jongeren moeten (leren) communiceren en de brug moeten slaan met de samenleving, om zo kinderen ruimte te bieden zich in de samenleving te ontplooien. Zoals de jongeren in dit onderzoek aangeven is ook voor opvoeders ondersteuning nodig om bijvoorbeeld de onderlinge communicatie en begeleiding van kinderen in de migratiecontext beter gestalte te geven.

Vanuit *moslimgemeenschappen* kan eveneens steun worden geboden. Zo kunnen coaches en mentoren uit eigen kring veel bijdragen aan empowerment van jongeren, evenals aan ondersteuning van organisatievorming voor/door jongeren. Aan deskundige inbreng en een vraagbaakfunctie van imams en andere leiders is een grote behoefte. Ook is meer openheid van de moskee nodig voor de mogelijkheden en behoeften van jongeren, waartoe ook overbrugging van de kloof met de samenleving en instituties als de school behoort.

Reguliere organisaties op het terrein van jeugdbeleid, zoals de centra Jeugd en Gezin, de jeugdzorg, scholen en buurt- en jongerenwerk dragen eveneens verantwoordelijkheid voor een betere toegankelijkheid van hun aanbod voor een diverser wordende populatie. Zij moeten zich meer open stellen voor de visie en behoeften van de betrokkenen, en kunnen eveneens bijdragen aan ondersteuning en empowerment van jongeren. Dit is temeer van belang daar een ondersteunende infrastructuur voor jonge moslims nog gedeels ontbreekt. Daarnaast is het zaak dat organisaties beter samenwerken met het vrijwillige- en semi-professionele frontliniewerk waar jeugd en gezin wel worden bereikt.

Professionalisering is in dit verband van groot belang. De verankering van diversiteitsdenken in organisaties staat of valt met de 'diversiteitscompetenties' van professionals. Dit aspect van professionalisering staat in de verschillende sectoren van het jeugdbeleid nog in de kinderschoenen (Distelbrink, te verschijnen). Wel is te verwachten dat een belangrijke impuls zal uitgaan van het actieprogramma dat de beleidsbrief 'Diversiteit in het jeugdbeleid' (2008) aankondigt.

De gemeente Amsterdam is overigens wel actief op het gebied van professionalisering waar het gaat om preventie van polarisatie en radicalisering. Uit evaluatie van de eerste trainingen blijkt echter dat de behoeften van professionals verder reiken. Zo speelt bij leerkrachten en jongerenwerkers de worsteling met de vormgeving van hun pedagogische rol (gezagsdrager versus vertrouwenspersoon), met conflicten op etnische of religieuze basis. Scholen worstelen met de ontwikkeling van de identiteit van leerlingen en die van de school als geheel in de multi-etnische context. Naast onbekendheid en angst voor het onbekende speelt onzekerheid over de eigen professionele moraliteit hierin zeker mee (Buijs & Van Steenis 2007; Van Eck 2008; Pels et al. te verschijnen). Professionalisering en ondersteuning van professionals op dit bredere terrein zijn dus ook van de kant van de instituties gewenst.

Overheden kunnen, binnen de wettelijke en beleidskaders (scheiding kerk en staat, gelijke behandeling, evenals de participatie- en integratiedoelstellingen) de bovengenoemde actoren op velerlei manieren actief ondersteunen.

Het aanjagen en faciliteren van professionalisering vormt in eerste instantie een taak voor de ministeries van VWS en OC&W, die gaan over jeugdzorg, welzijnswerk en onderwijs, maar ook lokale overheden kunnen hier van betekenis zijn, bijvoorbeeld door ontwikkeling van culturele competenties bij het eigen ambtenarenapparaat.

Bij de gemeente berust de verantwoordelijkheid om het (preventief) jeugdbeleid te regisseren en ondersteunen. De gemeente en/of stadsdelen kunnen:

- Stimuleren dat ook moslimouders en -jongeren adequate ondersteuning krijgen, zoals bijvoorbeeld stadsdeel Slotervaart al met een aantal projecten doet (vergroten van de weerbaarheid, opvoedingsondersteuning, training van imams, samenwerking met scholen, Centra voor Jeugd en Gezin en jeugdvoorzieningen, bevorderen van interactie tussen bevolkingsgroepen).
- Initiatief en zelforganisatie van jongeren ondersteunen door te voorzien in (faciliteiten voor) training, begeleiding en coaching, zeker ook gericht op het bereiken en vasthouden van vrijwilligers.
- Er op toezien dat welzijns- en jeugdvoorzieningen werken aan aansluiting bij de behoeften van ouders en jongeren, en aan een betere samenwerking met het vrijwillige en semi-professionele frontliniewerk waar jeugd en gezin wel worden bereikt.
- Inspraak van jongeren stimuleren en faciliteren, zowel in instellingen als in het eigen beleid. Ook jeugdparticipatieve projecten als het onderhavige zijn daartoe in te zetten.
- Digitale uitwisseling faciliteren van voorbeeldpraktijken van ondersteuning door en voor jongeren;
- Contact, uitwisseling en dialoog tussen (etnische/religieuze) groepen stimuleren.

Niet elk jeugdbeleid valt onder de lokale verantwoordelijkheid, zoals de jeugdzorg en het onderwijs en uiteraard het bedrijfsleven. Daarnaast komen de moskeeën voort uit particulier initiatief. De gemeente/stadsdelen kunnen echter wel bevorderen dat moskeeën, scholen en andere instellingen meer samenwerken om zowel tot pedagogische innovatie van de moskee te komen als tot verbetering van de pedagogische infrastructuur in de wijk.³ Ook kan de gemeen-

³ Vgl. Het Rotterdamse project 'Pedagogiek in de moskee' (Pels et al. 2005).

te projecten en activiteiten van deze instellingen ondersteunen. Facilitering van opvoedingsondersteuning van imams, en facilitering van de ontwikkeling van op jeugd toegesneden moskeeën, zoals de poldermoskee in Slotervaart, dragen bij aan de toegankelijkheid van de moskee.

FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, zal de komende jaren ondersteuning bieden bij de uitwerking van bovenstaande aanbevelingen. Daartoe zal een actieplan worden ontwikkeld dat gericht is op: a) training en ondersteuning van moslimjongeren door leadershiptrainingen, peerprojecten en een summerschool over de relatie tussen religie en de rechtstaat, b) informatieverschaffing, ondersteuning en toerusting van ambtenaren, bestuurders en professionals en c) overdracht van kennis en methodieken aan lokale intermediairen.

Informatie over de voorbeeldpraktijken en andere ondersteuningsmogelijkheden voor moslimjongeren en degenen die met hen werken komt toegankelijk via de database en de helpdesk van Expertisecentrum Religie en Samenleving (ReS) van *FORUM*. Voorts biedt ReS advies, ondersteuning en doorverwijzing bij beleidskwesties op het raakvlak tussen religie en staat. Ten slotte biedt *FORUM* reguliere instellingen advies en begeleiding bij het implementeren van diversiteitsbeleid.

DEEL II GROEPSGESPREKKEN

Inleiding

Dit deel van de rapportage staat in het teken van de groepsgesprekken, geleid door jongeren van Marokkaanse en Turkse afkomst. Hoe ervaren de jongeren het bestaan van moslim binnen een westerse, seculiere samenleving als Nederland? Wat zijn hun steunbehoeften en hoe kan daar gestalte aan worden gegeven? Dit waren de hoofdvragen waarover in de groepsgesprekken uitgebreid is gepraat. In de komende hoofdstukken beschrijven we de uitkomsten, waarbij we de uitspraken van de jongeren zoveel mogelijk recht doen door letterlijke citaten.

Als leidraad voor de lezer geven wij hierna beknopt de belangrijkste bevindingen weer. Eerst volgt een korte beschrijving van de onderzoeksgroep.

De gespreksleiders en samenstelling van hun groepen

Wie waren de (9) leden van de kerngroep, die hun eigen gespreksgroepen formeerden en vervolgens hun groepsgesprek leidden? Hieronder volgt een overzicht naar belangrijke achtergrondkenmerken: sekse, leeftijd, opleiding/werk en 'geloofsprofiel'. Om van het laatste vooraf een indruk te krijgen konden de jongeren op een intakeformulier kiezen uit de volgende alternatieven:

- Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen.
- Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Daarbij ben ik trouw aan de geloofstraditie van gezagsdragers en van de oudere generatie.
- Geloof en hoe ik er uiting aan geef is voor mij privézaak. Ik probeer vorm te geven aan een islam die past binnen de Nederlandse samenleving.
- Ik ben wel trots op mijn geloof, maar ik ben er zelf (nog) niet zo mee bezig.

De leden van de kerngroep zijn ongeveer gelijk verdeeld naar sekse, tussen de 18 en 24 jaar oud, en redelijk hoog opgeleid (hbo-wo). Degenen die naar eigen zeggen bewust en kritisch met het geloof bezig zijn, zijn in de meerderheid. De andere profielen zijn een of enkele keren vertegenwoordigd.

Van de tien groepsgesprekken zijn er negen door de kernleden georganiseerd en één - in Utrecht - door het Verwey-Jonker Instituut. Het totaal aantal jongeren die in de groepsgesprekken zijn betrokken bedraagt 84, waarvan 42 jonge vrouwen en 42 jonge mannen. De leeftijdsrange varieert van 13 tot 29 jaar, de gemiddelde leeftijd per groep varieert van 18 tot 23. De deelnemers van Marokkaanse afkomst zijn in de meerderheid met 48. Het aantal jongeren van Turkse afkomst komt op 30. De overige zes jongeren zijn van diverse afkomst.

Door de groepsgesprekken hebben we een globale indruk verkregen van het religieuze profiel van de jongeren. Dat varieert van nog niet zo met het geloof bezig en het geloof zien als privézaak tot orthodox, of een in dit opzicht gemengde samenstelling. In twee groepen is een deel van de jongeren nog niet zo met het geloof bezig. In de andere acht groepen zijn de meeste jongeren bewuster gericht op het geloof. In vijf van deze groepen overweegt de mening dat geloof een privézaak is, terwijl in twee ervan sprake is van een meer orthodoxe geloofsopvatting. In beide laatste gevallen gaat het om (in meerderheid) jonge vrouwen van Marokkaanse afkomst. Eén groep, eveneens met jongeren van Marokkaanse afkomst, is in dit opzicht gemengd en omvat zowel jongeren die een meer persoonlijke geloofsbeleving hebben, een meer orthodoxe jongere en jongeren die een tussenpositie innemen.

De tien groepen zijn aangeduid met een code, bestaand uit een letter en cijfer. De letter staat voor de etnische achtergrond van de (meerderheid van de) groepsleden (M= van Marokkaanse afkomst, T=van Turkse afkomst) en het cijfer (1-10) maakt duidelijk om welke van de tien groepen het gaat.

Voor een nadere omschrijving van de tien groepen verwijzen wij naar Bijlage II.

Belangrijkste bevindingen

Jongeren blijken het moslim-zijn in Nederland heel verschillend te beleven. Een klein deel identificeert zich wel als moslim, maar is er nog niet zo bewust mee bezig. Bij de grote meerderheid is dit wel het geval, waarbij voor een deel het geloof als een privézaak geldt en voor een kleiner deel als de belangrijkste leidraad in het leven. Met name de laatste categorie kan zich anders (behandeld) voelen en voelt zich soms minder thuis in Nederland. Dit gaat meer op voor de Marokkaanse jongeren en voor de (bedekt geklede) meisjes. De negatieve houding van de samenleving jegens de islam verklaren de jongeren uit angst voor identiteitsverlies, onwetendheid en gebrek aan contact. De interactie met de omgeving houdt ook het risico in van een negatieve spiraal: een slachtoffermentaliteit kan het gevolg zijn als jongeren zich te veel gaan richten naar de (verwachte) negatieve reacties uit de omgeving. Naast uitsluiting kan sprake zijn van zelfuitsluiting door een passieve houding of zelfverkozen isolement. Jongeren kunnen angst en onbekendheid in de samenleving wegnemen door eigen voorbeeldgedrag en een open en actieve opstelling in de maatschappij.

Wat zijn de belangrijkste *steunbehoeften* van de jongeren?

Een enkele keer, en alleen in groepsgesprekken met Turkse jongeren, kwam het voor dat deelnemers meldden voldoende ondersteuning te hebben, of daaraan geen behoefte te hebben. Het betreft jongeren die een meer persoonlijke geloofsbeleving aanhangen of niet veel met religie bezig zijn, zoals H. in T9: 'Als ik bezig zou willen zijn met mijn religie zou dat me makkelijk lukken. (...) Je moet zelf beseffen dat en waarom je moet bidden en bepaalde andere dingen moet doen. Als je dat beseft, raak je vanzelf gemotiveerd en ga je er automatisch achteraan'. H. en D. zijn het erover eens dat er genoeg aanbod is, je moet alleen wel zelf beslissen om er gebruik van te maken: 'We weten allemaal dat we moslims zijn en dat we bepaalde dingen moeten doen, en sommigen weten van zichzelf ook dat ze fout bezig zijn. En dan moet je niet de schuld aan de omgeving waarin je leeft geven, of aan de maatschappij, maar ook een beetje aan jezelf. Je moet altijd jezelf ondervragen over waar je mee bezig bent'. De betreffende jongeren menen dat je altijd hulp zult vinden als je deze nodig hebt. Dit neemt niet weg dat ook uit de groepsgesprekken waaraan deze jongeren deelnamen

een groot aantal suggesties naar voren kwam voor verbetering van de ondersteuning van moslimjongeren.

Om te beginnen is er behoefte aan empowerment, zoals leren omgaan met negatieve emoties en assertiever uiten van eigen behoeften. Belangrijke middelen hiertoe zijn coaching, participatie in activiteiten en organisaties en inspraak in beleid. Ouders moeten ondersteuning krijgen om meer open te communiceren met hun kinderen, ook over het geloof. Er is verder veel behoefte aan informele uitwisseling, ook over etnische en religieuze grenzen heen, aan interactie met deskundigen en (betrouwbare) informatie op schrift. De moskee zou meer open moeten staan voor de achtergronden en behoeften van moslimjongeren en hetzelfde geldt voor scholen, bedrijven en buurtcentra. En ten slotte achten de jongeren het zowel van belang dat de samenleving zich beter informeert over de islam als dat moslims zich beter over de maatschappij informeren en er hun steentje aan bijdragen.

Leeswijzer

De uitspraken van de jongeren over hun beleving konden we onderbrengen in vier deelthema's, die we achtereenvolgens in hoofdstuk 1, 2, 3 en 4 uitwerken: de plaats van het geloof in het dagelijks leven en wat dit betekent voor de relatie met de samenleving, het oordeel over de relatie met de samenleving en de omgang met dilemma's en spanningen die het leven als moslim in Nederland met zich meebrengt. De eisen die het moslim-zijn in Nederland stelt aan de houding en het gedrag van jongeren en welke ondersteuning de jongeren daarbij kunnen krijgen, vormen het onderwerp van hoofdstuk 4. De daarop volgende hoofdstukken gaan verder in op de ondersteuningsbehoeften van de jongeren. Hoofdstuk 5 en 6 gaan over de steun vanuit informele kring en in informeel groepsverband, hoofdstuk 7 over schriftelijke informatie, internet en deskundigen. Hoofdstuk 8 en 9 behandelen de rol van de moskee en andere (jeugd)voorzieningen, zowel zelforganisaties als reguliere. In hoofdstuk 10 en 11 ten slotte staan de verhouding tot de samenleving en haar kerninstituten centraal en de mogelijkheden om deze te verbeteren.

1. *Islam: privézaak of leidraad in het leven?*

Uit de inleiding bleek al dat binnen de groepen een aanzienlijke variatie bestaat in de plaats die het geloof in het dagelijks leven inneemt, maar dat er ook verschillen in accent zijn tussen de groepen.

In enkele groepen zien de jongeren het geloof als de belangrijkste leidraad in het leven, die naast hun privébestaan ook hun leven in het publieke domein sterk kan bepalen. 'De islam is in de eerste plaats voor mij een levenswijze. Het is niet zo dat er een moment in mijn leven is dat de islam is uitgeschakeld of zo. Het is mijn complete leven. (...) Het leidt mijn leven op een positieve manier. Het is dé leidraad', aldus F. (student wo van Turkse afkomst) in M1. C. (hbo) is het met F. eens. Ook voor haar is de islam dé leidraad in het leven. 'Het is waaruit ik beslissingen maak, waaruit ik handel en vooral kracht put. Alles draait om de islam. Alles is eraan gekoppeld'. C. heeft niet het gevoel dat het moeilijk is om moslim te zijn in Nederland. Moslim-zijn is voor haar de manier waarop je bijvoorbeeld met collega's omgaat. 'Zolang er geen camera's hangen in mijn kamer of zo of iemand die mij altijd volgt wat ik doe, gaat het gewoon goed'. B. (studente wo) is het daarmee eens. Het belangrijkste voor haar is jezelf te zijn.⁴ Je moet wel wat meer letten op wat je zegt en doet, maar dit is geen belemmering voor het moslim-zijn. 'Soms draagt het ertoe bij dat ik bewuster bepaalde dingen wil doen om te laten zien wat het inhoudt en welke positieve boodschap erachter schuilt'. I. ziet de islam voor zichzelf als 'een proces dat nooit eindigt. Ik ben ermee geboren en het zal waarschijnlijk meegaan in mijn graf. Het is dus een doorlopende procedure waardoor je alleen maar groeit als het ware'.

⁴ 'Jezelf zijn' lijkt bij B. samen te vallen met 'moslim zijn'. Ook uit het onderzoek van De Koning (2008) blijkt dat authenticiteit en (moslim-)identiteit bij jongeren vaak samenvallen.

Zware opgave of moeiteloos inpassen

Hoe jongeren de inpassing als moslim in Nederland ervaren, als moeizaam of moeiteloos, hangt af van de mate waarin ze zich in de publieke ruimte als moslim (wensen te) manifesteren. Ook de kringen waarin zij verkeren hebben daar invloed op, zo blijkt uit de uitspraken van de jongeren.

De twee groepen jonge vrouwen - overwegend van Marokkaanse afkomst - die zich bedekter kleden en meer gericht zijn op het praktiseren, zien het leven als moslima in Nederland als een zwaardere opgave. Als je gaat praktiseren, zo stelt bijvoorbeeld D. (Surinaamse, hbo) in M2, gaan er dingen veranderen: je gaat niet meer naar bepaalde activiteiten zoals gemengd sporten, maar beperkt je tot activiteiten alleen met (islamitische) vrouwen. En je gaat vooral anders om met mannen. 'Eerst was het gewoon, 'hey mattie, alles goed?', en nu is het toch meer 'alles goed', weet je wel, op een afstand'. D. vindt desgevraagd niet dat het haar belemmert nu ze nog op school zit, maar verwacht wel dat het moeilijk kan worden als ze wil gaan werken. Daarom wil ze later graag een eigen bedrijf. L. in M5 is somberder over haar situatie. Ze voelt zich altijd anders, altijd de uitzondering. Ze heeft het idee dat ze zich steeds moet verantwoorden, en daarbij vaak niet begrepen wordt. Hierdoor voelt ze zich niet thuis in Nederland. Het feit dat ze haar best doet om 'alles te praktiseren' maakt het leven hier extra moeilijk, en versterkt het gevoel dat ze niet op haar plek is. Op tijd bidden, geen hand geven aan mannen en niet op foto's willen, het zijn voorbeelden van zaken die het op werkgebied moeilijk voor haar maken. 'Je kunt niet verdwijnen in de menigte, maar zit altijd in een uitzonderingspositie'.⁵

Een heel ander geluid horen we van Marokkaanse buurtwerker E. en enkele andere groepsleden in M6. Zij voelen zich Amsterdammer en thuis in de stad. Het feit dat zij voornamelijk onder moslims verkeren, speelt hierbij wel een belangrijke rol. 'Ik heb mijn plek gevonden in Amsterdam', vertelt E., 'ik voel me meer

⁵ Voor zover uit dit onderzoek kon worden opgemaakt is de beleving van 'alles praktiserende' moslima's uit verschillende etnische groepen in dit opzicht vergelijkbaar. Of en in hoeverre ook orthodoxe mannen dergelijke negatieve ervaringen hebben valt op grond van onze gegevens niet te zeggen.

Amsterdammer dan Marokkaan'.⁶ Hij is nooit ergens vastgelopen door de islam, of doordat iemand hem benaderde met uitspraken over de islam of over het moslim-zijn. Zijn familie, vrienden en collega's zijn vrijwel allemaal moslims en de jongeren met wie hij werkt eveneens. Hij vindt het leuk om een bijdrage te kunnen leveren aan hun opvoeding. 'Hoe ik ben als moslim zijnde, probeer ik over te brengen aan de jongeren'. Hier heeft hij nog nooit commentaar op gehad. C., onlangs gestopt met haar studie, heeft eveneens voornamelijk vrienden onder moslims. Zij heeft haar moslim-zijn in Nederland wel als lastig ervaren op de middelbare school, een witte school. 'Ik had het gevoel dat ik er niet echt bij hoorde, omdat ik de enige was die een hoofddoek droeg op de hele school.'

In de meerderheid van de groepen geldt het geloof meer als een privézaak en achten de jongeren het meestal niet of minder nodig voor hun geloof uit te komen in de publieke ruimte.⁷ Dit maakt hen minder 'zichtbaar' als moslim. Marokkaanse A., lerares, in M6: 'Aan mij kan je aan de buitenkant in principe niet zien of ik moslim, joods of wat dan ook ben. En ik vind dat ook echt mijn privéding. Ik loop er niet op straat mee te koop'. Of B. (havo) in M4: 'Moslim ben je voor jezelf en niet voor iemand anders. Ik beleef islam thuis en hoeft niemand mee te genieten.' C. (mbo) in dezelfde groep: 'Ik draag een hoofddoek maar doe verder niet zo heel veel aan de islam, wel de standaarddingen, bidden, vasten, hoofddoek. Op school ben ik gewoon een normaal meisje.' Ook B. (Chinees, wo) in M7 vindt het 'fijn moslim te zijn in Nederland. Opvallend aan mij is dat je niet kunt zien dat ik moslim ben. Bij een eerste contact wordt daar dus niet meteen aan gedacht. Ik kan me presenteren hoe ik wil'.

⁶ Zoals Van der Welle en Mamadouh recent (2008) laten zien, kiezen veel migrantenjongeren ervoor zich vooral als Amsterdammer te presenteren, mede omdat deze identiteit wordt ervaren als open voor diversiteit en dus gemakkelijk te combineren met andere deelidentiteiten.

⁷ Grootschalig Rotterdams onderzoek wijst uit dat de mate van orthodoxie onder jongeren van Turkse afkomst en vooral van Marokkaanse afkomst de laatste jaren is toegenomen. Een meerderheid onder de Turkse en een minderheid onder de Marokkaanse jongeren geeft een 'individualistische invulling' aan het geloof (Entzinger & Dourleijn 2008). We zien dit groepsverschil terug in de populatie van onderhavig onderzoek.

Invloed van achtergrond en context

Terwijl de jongeren van Marokkaanse afkomst vaker worstelen met hun publieke optreden als moslim, of hun moslimidentiteit bewust lijken af te schermen voor de buitenwacht, lijkt de houding van de Turkse jongeren in dit onderzoek wat meer ontspannen. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat de identificatie met het geloof bij hen minder op de voorgrond staat dan bij de jongeren van Marokkaanse afkomst.⁸ Zoals een Turks lid van de kerngroep het zegt: 'Het moslim-zijn is maar een facet van je identiteit. Daarnaast hou je ook van voetbal, lees je boeken, speel je piano. Jong Oranje is daar een prachtig voorbeeld van'. Ook de jongeren in T8 onderstrepen dit punt. Zij benadrukken dat voor Turkse jongeren de islam een deelidentiteit is, en dat zij veel meer bezig zijn met politiek. Zij zijn ook veel meer verbonden met Turkije dan Marokkanen met Marokko. A.: 'Wanneer wij Turken onderling bij elkaar komen praten we over het land, wat gaat er mis in het land'.⁹

Religie is voor de meesten van hen iets persoonlijks, 'iets voor jezelf'. 'Ik beleef mijn geloof zoals ik het zelf wil beleven, zoals ik het zelf vormgeef in mijn leven', aldus B. (hbo) in T10. B. voelt zich als moslim niet anders behandeld dan ieder ander. 'Hoe het is om moslim te zijn is eigenlijk dezelfde vraag als hoe het is om christen te zijn. Ik zou me niet anders moeten voelen dan dat ik een moslima ben. Ik proef geen verschil. Ik loop niet op straat van 'ik ben moslim', daarbij merkend dat ik me anders voel. Ik ben wel Turks, maar dat wil niet direct zeggen dat ik [voor de omgeving] ook moslim ben. En ik merk ook niet dat ik anders word behandeld'.

E. (student wo) in T10: 'Je hebt dingen die je met anderen kan delen, en je hebt ook dingen die je niet met anderen kan delen, omdat hij deze niet accepteert. Maar dat betekent niet dat je andere dingen niet heel goed met elkaar kan doen. Ik zit al twaalf jaar hier op de basis- en middelbare school, ik ben altijd moslim geweest en ik heb nooit een afstand gevoeld. Geloof dat doe je voor jezelf, en daar hoeft je dus geen afstand voor te voelen'.

⁸ In het onderzoek van Entzinger en Dourleijn (2008) komt een zelfde verschil naar voren. Overigens dient hier gewezen te worden op de mogelijke samenhang tussen de identificatie met de islam en de gespannen verhouding tot de omgeving. Zoals De Koning (2008) recent laat zien kan de wijze waarop jongeren het islamdebat ervaren de behoefte aan een 'sterke identiteit' vergroten.

⁹ Dit verschil in identificatie tussen beide groepen wordt voor Amsterdam bevestigd in Van der Welle & Mamadouh 2008.

De plaats die de islam in hun leven en identiteit inneemt, evenals de sociale verbanden waarop zij zich oriënteren, zijn dus van belang voor hun beleving van het bestaan als moslim in de Nederlandse samenleving. De beleving kan naar situatie verschillen, zoals Marokkaans kerngroeplid B. nog eens verduidelijkt, afhankelijk van de groep waarin je op dat moment verkeert: 'Sommige groepen zijn veel vrijer dan andere groepen. In sommige groepen praten ze meer over de islam. Ik praat er in mijn vriendenkring niet over, maar als ik jongens van de basisschool tegenkomen vragen ze wanneer ik weer naar de moskee ga en zo'.

Enkele groepen maakten de vergelijking naar nationale context, meer specifiek tussen Nederland en sommige moslimlanden. Deze vergelijking bleek voor Nederland gunstig uit te pakken. Volgens A. (lerares) in M6 bijvoorbeeld, kun je in Nederland beter moslim zijn dan in Egypte, waar ze een jaar heeft gewoond. 'Ik ervaarde daar zoveel onrechtvaardigheid en zoveel ellende op straat en er werd zo respectloos met elkaar omgegaan. Ik zat in een grote stad, en het is daar elke dag overleven. Je staat niet stil bij de islam, je staat niet stil bij vijf keer per dag bidden. Het is gewoon een kwestie van overleven, en het is daarin pakken wat je pakken kan'. A. uitte ook haar waardering voor de vrijheid van godsdienst in Nederland: 'Hier kun je juridisch gezien gewoon je geloof belijden. Er zijn moskeeën, er is islamitisch onderwijs als je dat wil en goed aanpakt, er zijn maar weinig dingen die echt wrijven met de islam'. Ook volgens A. (student wo) in M3 pakt de vergelijking met sommige moslimlanden positief uit, waarbij hij de negatieve houding tegenover de hoofddoek in Tunesië en Turkije als voorbeeld noemt. C. (wo) in T8 vindt het gemakkelijker om in Nederland haar geloof te belijden, omdat de hoofddoek hier niet is verboden op scholen en universiteiten, in het leger en in de ambtenarij. In Turkije is dit wel het geval.

2. *Geen wind in de rug: relatie met de samenleving*

Zoals de beleving van het moslim-zijn in Nederland sterk samenhangt met een persoonlijke dan wel meer orthodoxe invulling van het geloof, zo zien we ook een verband tussen de geloofsbeleving en het oordeel over de verhouding tot de samenleving. Het oordeel hierover kan meer of minder negatief zijn, zo blijkt uit de gesprekken, maar vlekkeloos zijn de verhoudingen voor geen van de jongeren.

Ervaren krenking

In de meeste groepen overweegt een gemengde reactie op de vraag naar de relatie met de samenleving, zoals die van G. (student) in M7: 'Fysiek is er niks aan de hand, omdat je gewoon naar de moskee en andere plekken kunt gaan waar je je geloof kunt belijden, maar als je het mentaal bekijkt dan wordt er toch wel altijd geknaagd aan de islam. Dat kan je op den duur wel irriteren. Dat is ook wel het enige wat lastig is in Nederland om je geloof te kunnen belijden. Al die kwesties van hoofddoekverbod tot koranverbod, daar zit je dan soms toch wel mee'. De jongeren vinden aan de ene kant dat het goed mogelijk is om in Nederland een moslim te zijn, 'maar soms voel ik me een tweederangsburger', 'ik heb het idee dat ik gewoon minderwaardig ben aan een blond meisje met blauwe ogen', 'boven de positieve geluiden hangt een deken'.

Volgens G. (student van Pakistaanse afkomst, M6) beïnvloedt de beeldvorming onder niet-moslims hoe je je voelt in een bepaalde omgeving, hoe mensen met je omgaan en wat je carrièremogelijkheden zijn. 'Bijvoorbeeld bij geneeskunde draait alles om vriendjespolitiek'. In de meeste andere groepsgesprekken noemen jongeren eveneens ervaringen - deels zelf meegemaakt, vaker van horen zeggen - met kansenongelijkheid bij stage of sollicitatie. Ook de door

negatieve beeldvorming gevoelde persoonlijke krenking vormt een steeds weerkerend gespreksonderwerp. E. (werkstudent) in M1: 'Als je hoort dat zoveel procent van de bevolking bang is voor de islam en die soort dingen. Ik zelf heb er geen moeite mee, maar ik kan me best voorstellen dat het mensen negatief belemmert. Je kan dan niet de islam beleven zoals je wilt'. D. (werkend, wo-niveau) in M3 meent dat je je niets van negatieve beeldvorming moet aantrekken, 'want anders word je er gek van'. C. (hbo) in M3, als het gesprek op Wilders komt: 'Je liegt als je zegt dat je niet boos wordt..., maar het is de wijsheid van de moslim hoe hij met zijn woede omgaat. En als je dat praktiseert, weet je hoe je ermee om moet gaan'. Maar er zijn ook somberder geluiden, zoals van H. (werkend, wo niveau) die stelt dat veel Marokkaanse jongeren zich niet geaccepteerd voelen als volwaardig burger. Zo komt de binding met Nederland in gevaar. 'Als ik kijk naar jongeren die hier geboren en getogen zijn en hun toekomst ligt hier in Nederland en toch nog steeds niet het gevoel hebben dat ze Nederlander zijn dan is er toch echt iets misgegaan'.¹⁰

Binnen en tussen de groepen met (overwegend) jongeren van Marokkaanse afkomst is de variatie op dit punt opnieuw groter dan bij de jongeren van Turkse afkomst. De uitspraken van de jongeren overziend, lijkt het erop dat de Marokkaanse Nederlanders wat meer emotioneel geraakt zijn door negatieve beeldvorming en de toon in het publieke debat, zich er persoonlijk meer door aangesproken voelen dan de jongeren van Turkse afkomst. Alleen onder de Turkse deelnemers zijn er jongeren die een duidelijk onderscheid maken tussen het mediadebat en persoonlijke ervaringen, zoals E. (wo) in T10: 'Als je de krant leest of tv kijkt, of reacties op bepaalde fora bekijkt dan denk ik 'dit kan niet'. Maar als ik buiten op straat loop kom ik dat nooit tegen'. Dit verschil hangt wellicht

¹⁰ De Koning (2008) wijst erop dat jongeren voortdurend moeten schipperen tussen hun verschillende loyaliteiten: de islam, hun ouders, de samenleving enz. Maar de problemen voor hen ontstaan niet als gevolg hiervan, maar als gevolg van het feit dat loyaliteiten verabsoluteerd worden en dat zij voortdurend worden gedwongen om te kiezen. Met andere woorden: niet de ambivalentie is het probleem, maar het feit dat die ambivalentie door de omgeving niet wordt geaccepteerd. Pels (1991) toonde in onderzoek onder Marokkaanse kleuters eveneens aan dat zij flexibel genoeg zijn om in verschillende werelden overeind te blijven, mits de volwassenen elkaars wereld over en weer niet zwart maken: niet zozeer leven tussen twee culturen is het probleem, maar leven tussen twee vuren.

samen met het feit dat de berichtgeving en beeldvorming negatiever zijn over Marokkanen dan over Turken, aldus een vmbo-t-leerling in T10.¹¹

‘Je hebt geen wind in de rug nodig om je islam te uiten, als je hem maar ook niet voor je hebt’, zegt H., vwo’er in T9, en ‘we hebben onze moskeeën en je kan aan Ramadan doen’. Niettemin ervaren ook jongeren in deze Turkse gespreksgroep ‘dat het psychologisch wel wat moeilijker is geworden de laatste tijd’. ‘Er zijn grote cultuurverschillen met het land van herkomst en Nederland. Daar begint het allereerst al mee, omdat het er thuis heel anders aan toe gaat dan buiten. Dan heb je meer moeite met karaktervorming. Vooral in de puberteit, wat de belangrijkste periode is van je leven en bepalend is voor de rest van je leven. (...) Aan de ene kant heb je ruimte om je geloof te beleven, maar aan de andere kant is er wel een bepaalde maatschappelijke druk. Het gevoel dat je wordt buitengesloten, in het algemeen dan’.

Zoals sommige jongeren aangaven is de ervaren bejegening typerend voor de jongere generatie. B. (werkend, wo-niveau) in M5 stelt bijvoorbeeld dat deze generatie jongeren de eerste is die als moslim participeert in de maatschappij en daarbij in contact treedt met niet-moslims. Voor de ouders speelde geloof een minder grote rol en zij leefden ook veel meer afgescheiden. Volgens haar moet er strijd gevoerd worden om jezelf te zijn. Niet alle jongeren reageren zo strijdlustig; het komt ook vaak voor dat jongeren bij de pakken neerzitten of een slachtofferhouding aannemen, zoals we in het volgende zullen zien.

Uitsluiting en zelfuitsluiting

Het thema van ervaren uitsluiting als moslim kwam veelvuldig in de gesprekken terug. D. (werkt als oppas) stelt de vraag of je iemand kwetst als je een *ghimaar* (hoofddoek die tot op het middel reikt) draagt; ‘wij zijn toch geen probleemjongeren die dingen kapot maken? Waarom hebben mensen problemen met het dragen van een *ghimaar* of het niet willen geven van een hand?’. Volgens D. zeggen beide dingen absoluut niet dat ze geen respect heeft voor de ander. G. vraagt zich af waarom stekels op het hoofd of groen haar dan

¹¹ Deze mening vindt bevestiging in de literatuur (bijvoorbeeld Entzinger & Dourleijn 2008; Harchaoui en Huinder 2003).

wel mogen. En voegt toe dat zij toch hetzelfde is als ieder ander? L. merkt op dat het principes zijn die moslima's nu eenmaal niet los kunnen laten. Ze wijst op de beeldvorming in de media als zouden moslims zich terugtrekken uit de maatschappij. 'Maar je krijgt de kans niet. Ze houden je tegen om deel te nemen aan het arbeidsproces'.

In de twee Marokkaanse groepen met praktiserende moslima's kwam het ervaren ongemak het scherpst naar voren. Het besluit om een hoofddoek te gaan dragen kan voor een omslag in de relatie met de omgeving zorgen; 'Nederlanders vinden het vaak zonde'. B. (werkend, wo-niveau) in M5 stelt het prettig te vinden als Nederlanders recht in haar gezicht zeggen wat ze denken, omdat dat duidelijkheid schept, maar ook de mogelijkheid om dingen te bespreken en uit te leggen. Ze moeten durven zeggen 'gek dat je dat aanhebt', maar dat doen Nederlanders niet. Ze zijn achterbaks of ze lopen op eieren. Nederlanders willen vaak niet beledigen, en daarom zeggen ze niets, maar juist door deze houding beledigen ze je omdat ze je daarmee niet serieus nemen. Nederlanders moeten durven vragen. G. (havo) vertelt dat Nederlanders vaak korte beledigingen uiten, zoals 'je hebt een tent aan'. Daar word je kwaad van. Dat soort opmerkingen nodigt juist niet uit tot een gesprek. De gespreksleidster wijst op de vicieuze cirkel: zij beginnen op de verkeerde manier en moslims reageren vervolgens op de verkeerde manier.

Een Marokkaans kerngroep lid vertelt over hoe zij veranderde na '11 september'. In reactie op de verhevigde negatieve aandacht voor de islam raakte zij veel meer op haar hoede: 'Ik voel zelf dat als ik ergens loop, dat ik me ánders voel. Je wordt gezien als 'één van', dus dan ga je je ook zo voelen'. Doordat zij anders behandeld worden gaan jongeren zich anders voelen, zo blijkt uit dit voorbeeld, ook in situaties waarin een directe aanleiding ontbreekt. Hiermee kan een negatieve spiraal op gang komen, waarin het gedrag van jongeren mede bepaald wordt doordat zij anticiperen op (verwachte) reacties uit de omgeving.¹²

Dergelijke interactiepatronen zien we vooral terug in de uitspraken van de jonge, meer 'bedekte' moslima's. Deze moslima's, die sterk hechten aan het praktiseren volgens de voorschriften, wijken

| ¹² Zie ook Schriemer & Kasmi 2007.

meer af in uiterlijk en gedrag, en zij lopen daardoor meer dan anderen kans dat de omgeving hen op afstand houdt. Het kost hun meer moeite dan degenen die minder zichtbaar zijn of minder aanpassing van de omgeving vragen, om geaccepteerd te worden door de omgeving of daarin enigszins geruisloos op te gaan. Deze jonge moslima's oordelen negatiever over de verhouding tot de samenleving en deze lijkt hen ook persoonlijk sterker te raken.

Meer nog dan hun leeftijdgenoten hebben zij problemen met het vinden en vasthouden van een stageplek of werk. C. (mbo, Turkse afkomst) bijvoorbeeld kwam via school voor stage bij een ICT-bedrijf waarvan de chef een moslim was. Hij vond het geen probleem dat ze mannen geen hand wil geven, maar vroeg zich wel af hoe de andere werknemers zouden reageren. De twee jongens met wie ze direct zou moeten samenwerken lachten haar daarom echter uit. C. begrijpt wel dat je je moet aanpassen, maar wil toch ook haar 'eigen dingen' blijven doen op het werk. D. (hbo, Surinaamse) wil om deze reden later een eigen bedrijf oprichten. H. (hbo, Marokkaanse) heeft eveneens negatieve ervaringen. Zij was aangenomen voor een baan, onder voorwaarde dat zij mannen geen hand zou hoeven geven. Toen een leerkracht van een basisschool die zij voor haar werk bezocht hierover klaagde is zij alsnog ontslagen. Ook kwesties rondom het al dan niet toestaan van bedekte kleding op school of tijdens gym en uitstapjes kunnen tot conflicten aanleiding geven.¹³

Maar zelfs onder deze meer praktiserende moslima's zijn er positieve tegengeluiden. A. (havo) in M4 geeft daar een duidelijk voorbeeld van: 'Op mijn werk kon ik eerst met niemand opschieten, maar toen ik een vrouw sprak over mijn hoofddoek en alles, toen vertelde ze dat door en zo was het vooroordeel dat ik arrogant was en verplicht een hoofddoek moest dragen de wereld uit geholpen'. C. in M5 durfde op haar stage aanvankelijk niet aan te kaarten dat ze graag een plaats zou hebben om te bidden, en toen ze dit na twee maanden toch deed, werd er positief en met veel begrip op gereageerd. Het is, zo concludeert C. achteraf, altijd goed om stap-

¹³ Uit recent Rotterdams onderzoek naar (ervaren) discriminatie onder Marokkaanse Rotterdammers blijkt eveneens dat vrouwen meer discriminatie en beledigingen/bedreigingen rapporteren dan mannen, naar eigen zeggen vooral 'wegens de hoofddoek' (Schriemer & Kasmi 2007: 43-44).

pen te nemen en dingen duidelijk uit te leggen. Volgens haar ligt er dus ook een verantwoordelijkheid bij de moslims zelf. Een kern-groeplid van Marokkaanse afkomst, die als een van de weinige jonge mannen in het onderzoek als moslim herkenbaar is aan zijn uiterlijk, benadrukt dit eveneens. Van iemand met opgeschoren haar en een baard kan de omgeving minder hebben dan van iemand die er niet zo uitziet, zo stelt hij. Maar de eigen houding maakt veel uit. Op zijn werk is er begrip voor zijn uiterlijk en gedrag, bijvoorbeeld het feit hij niet altijd een hand geeft, onder meer omdat hij de uren dat hij bidt compenseert door twee keer zo lang door te werken.

Naast uitsluiting kan, kortom, sprake zijn van zelfuitsluiting door een passieve houding of zelfverkozen isolement. Een sterk voorbeeld daarvan vormt A., Nederlandse bekeerlinge in groep M2 (momenteel noch werkend, noch studerend). A. wordt vaak uitgescholden, bijvoorbeeld voor 'terrorist', door haar 'Nederlandse medeburgers'. A. is gestopt met haar kappersopleiding omdat ze er geen hoofddoek meer mocht dragen. Maar er speelde meer: 'Ik vond de school sowieso helemaal niet leuk, want er waren alleen maar Nederlandse mensen. Niet dat ik daar iets tegen heb, maar omdat ik gedeeltelijk islamitisch ben opgevoed heb ik ook bepaalde opvattingen, en geef ik mensen bijvoorbeeld geen hand, en ging ik ook helemaal niet met hen om. Ik ging alleen maar met zusters om. Op die school zaten alleen maar mensen zonder hoofddoek en ik voelde me daar ook niet prettig. Ik ging haast nooit naar school'.

Achtergronden van negatieve bejegening

In de groepen kwam dikwijls de vraag aan de orde hoe de negatieve bejegening vanuit de samenleving te verklaren is. Verschillende jongeren zijn van mening dat de negativiteit op onwetendheid berust: 'Je moet ook weten van wie het komt: vaak zijn het niet de meest slimme mensen'; 'er is nog altijd een grote meerderheid die moslims niet wil demoniseren'.

F. (werkend, student) in M1, noemt naast onwetendheid ook de identiteitscrisis die Nederland in de greep heeft: 'Je hoeft niet boven de uitspraken van Wilders te staan. Dat is hij niet waard. Ik denk dat die man puur bezig is om vanuit een onwetendheid en een angstig en bekrompen wereldbeeld zulke dingen te zeggen. Hij is bang dat zijn eigen identiteit verloren gaat'. Volgens F. hebben niet alleen moslims in Nederland een identiteitscrisis, maar heeft op een

bepaalde manier iedereen in Nederland hier last van. 'Nederland weet niet meer wie we zijn'. Ook in T8 komt dit punt aan de orde. Een studente verwijst naar de uitspraak van Vogelaar over de toekomst van Nederland als christelijk-joodse én islamitische samenleving. Dat heeft veel discussie opgeroepen, waaraan je weer ziet 'dat veel Nederlanders ons niet als deel van de samenleving zien'.

De jongeren zijn blij met de positieve houding van Vogelaar, na de 'anti-allochtone' Verdonk, maar zij zijn het onderling oneens over de vraag in hoeverre en hoe snel de samenleving zich moet aanpassen aan haar islamitische burgers. Degenen die geen 'te softe benadering' voorstaan wijzen erop dat je mensen anders bang maakt, 'en daar spelen mensen als Wilders dan weer feilloos op in'. 'Als ik Nederlander zou zijn en ik woon in Castricum, dan zou ik ook zo denken, ja, zo van, ze nemen het land over'.

In een deel van de groepsgesprekken leggen jongeren de cesuur bij '11 september'. Daarna is het klimaat merkbaar negatiever geworden. Vooral rondom heftige gebeurtenissen, zoals de moord op Theo van Gogh, kunnen jongeren zich zeer ongemakkelijk voelen in de openbare ruimte.

Naast angst en onwetendheid speelt ook gebrek aan contact mee. De onbehouwenheid van de omgeving hangt deels samen met gebrek aan ervaring in de onderlinge omgang, aldus de jongeren. F. (mbo) in T9 merkt op dat het verschilt of je in een dorp of een stad woont. H. (vwo) vult aan dat het in een stad als Amsterdam inderdaad makkelijker is, omdat Nederlanders en allochtone moslims met elkaar leven, en wel het een en ander van elkaar weten. In Groningen bijvoorbeeld is dit heel anders, omdat ze daar echt niks over de islam weten. A. (M7) ziet eveneens dat vooral Nederlanders die nooit in aanraking zijn geweest met allochtonen, zoals studenten aan de VU uit kleinere gemeenten, moeten wennen aan de omgang met allochtone studenten. F. haakt hierop in: 'Je hebt toch een identiteit als Amsterdammer, Amsterdam is gemengd. Maar dat is anders dan in de rest van Nederland. Zij zijn de allochtonen in Amsterdam!'¹⁴

Uiterlijke kenmerken, zoals de hoofddoek, dragen beduidend bij aan hoe de relatie met de omgeving wordt ervaren. Volgens A. (havo) in M4 zijn sommige Nederlanders heel aardig en zeggen 'wat

| ¹⁴ Zie noot 1.

staat die hoofddoek jou mooi. En dat vind ik gewoon zó respectvol weet je wel. Maar soms krijg je die aso's die denken dat je gewoon geen Nederlands kan! Die zeggen gewoon tegen m'n zus 'kun je vragen aan die mevrouw of ze even uit de weg wil gaan'. Dan zeg ik 'ja mevrouw, ik ga wel voor u uit de weg'. Dan schrikken ze als ze je accentloos horen praten'. D. (mbo) wijst op het vooroordeel dat een vrouw met een hoofddoek niet geëmancipeerd zou zijn. 'Dat is de opvatting die zij hebben, omdat je jezelf bedekt. Terwijl wij het misschien opvatten als 'ik bedek mezelf omdat ik meer ben dan m'n uiterlijk, ik ben geëmancipeerd, ik bepaal hoe ver mensen naar mij kunnen kijken'.¹⁵

¹⁵ Buitelaar (2006) wijst op een zelfde betekenis van 'de nieuwe hoofddoek': deze verwijst naar sociale stijging en dwingt respect af. Vrouwen die rechten opeisen die traditioneel aan mannen waren voorbehouden, zoals een hogere opleiding en werk buitenshuis, zijn minder kwetsbaar voor het verwijt zich 'onislamitisch' of 'westers' te gedragen. Of zoals De Koning (2008) het stelt: meisjes willen zich hiermee midden in de maatschappij en eigen groep plaatsen, en tegelijk hun idee van het 'authentieke zelf' overeind houden.

3. *De taak ligt ook bij moslims: eigen verantwoordelijkheid*

In het vorige hoofdstuk kwam in beeld hoe de jongeren als moslim in Nederland de relatie ervaren met de samenleving, en welke dilemma's en spanningen zich hierbij voordoen. De gesprekken gingen veelvuldig in op de vraag hoe om te gaan met de genoemde problemen. De mogelijkheden die de jongeren daartoe hebben aangedragen liggen zowel op individueel als institutioneel niveau. Institutionele belemmeringen en kansen komen in latere hoofdstukken aan bod. In dit hoofdstuk ligt het accent op de eigen houding en handelswijze.

Eigen houding en gedrag

Jongeren kunnen angst en onbekendheid wegnemen door eigen voorbeeldgedrag, wijs omgaan met 'de woede over Wilders', het aangaan van communicatie en dialoog en een assertieve en actieve opstelling.

De uitspraak van B., lid van de Turkse kerngroep, spreekt boekdelen: 'Een islamitisch land is voor mij wel fijner om daar te zitten, maar hier belijd ik mijn geloof. Zoals je ziet loop ik in een lange tent en voel me echt trots dat ik erin loop. Ik ben sociaal en ga met mensen om zoals het hoort. Het is mijn intentie om aan niet-moslims te laten zien dat moslims wel sociaal kunnen zijn en dat het een goeie religie is. Dus eigenlijk een ander beeld te laten zien dan de media'. B. en F, studentes in T8, hebben sinds de aanslagen op het WTC meer de neiging om 'zichzelf extra positief naar voren te brengen', tegen de vooroordelen in. Dit bracht ook mee dat zij zich meer in het geloof gingen verdiepen. F.: '... mensen zeiden 'jouw geloof is slecht, jij bent terroriste, jij bent dit, jij bent dat'. Ik had meer zoiets van, mijn geloof is niet zo, en toen ging ik me erin verdiepen. En toen is mijn geloof gegroeid'. E. (student) voegt toe:

'maar uit onderzoek blijkt wel dat mensen veel minder negatief zijn tegenover moslims in een-op-eencontacten dan uit opinies in grootschalige enquêtes naar voren komt'. B.: 'Er is veel angst. Als je discussieert met mensen draaien ze vaak wel bij'. B. meent dat mensen vanzelf naar je toe komen als je leeft volgens de juiste islamitische levenswijze. Je moet belangrijke principes als vrede en dialoog in praktijk brengen. Je moet je als individu laten zien aan burens, collega's, medestudenten, hoe je bent, wat islam is. Bekeerlinge A. in M2: 'Ik wil mensen graag begrijpen, weten waarom ze zo denken. Als iemand mij uit zou schelden, zou ik met diegene gaan praten. Schelden is niet het goede gedrag, en misschien als je goed met diegene praat, wordt diegene wel moslim'. Ze vertelt verder dat ze zich in zal zetten om de beeldvorming van deze persoon over moslims te veranderen. C. (Turkse, mbo): 'De taak ligt ook bij de moslims. Wij moeten ook dingen gaan doen en dingen gaan geven'. H. en C. zijn het erover eens dat het aangaan van deze dialoog een islamitische plicht is.

Ook in een ander verband onderschrijven jongeren het belang van dialoog, namelijk als het gaat om het realiseren van veranderingen in reguliere instituties, bijvoorbeeld in de werkomgeving. Bekeerlinge A. in M2: 'Wij als moslims, met hoofddoek, met *ghimmar*, wat je ook op hebt, moeten gewoon geaccepteerd worden zoals we zijn. Tuurlijk heb je grenzen als je ergens gaat werken, je moet je ook aanpassen, maar je hebt ook je eigen waarden, en dat je ook wilt praktiseren, zowel binnen het bedrijf als buiten het bedrijf. En ook dat je je aan hen moet aanpassen en niet gelijk moet zeggen 'als ik dat niet kan doen, dan wil ik niet'. En dat komt door praten, door communicatie, door de dialoog'. B. (studente) in M1: 'Het was altijd wel gemakkelijk eigenlijk om geregeld te krijgen dat ik kon bidden een uurtje of tussendoor en ik legde het dan ook uit. Ik denk dat het hierbij wel heel belangrijk is dat je uitlegt waar je voor staat en dat je daarmee de angst wegneemt voor het onbekende. Maar als je dat goed kunt, dan lukt het'.

In groepen waarin de deelnemers het geloof eerder als iets persoonlijks zien, lijken jongeren minder geneigd om een punt te maken van aanpassingen op het werk. C., hbo student, in M3: 'Ik vroeg m'n baas of ik ergens kon bidden en hij zou gaan kijken, maar helaas was het niet gelukt. Dan denk ik bij mezelf 'jammer, jullie hebben je best gedaan'. Ik ga dan niet moeilijk doen, hou me

gewoon aan de regels'. F. (werkend, student) is het volmondig met C. eens: 'Ik vind het belangrijk dat je als staatsburger gezien wordt. Dus men hoeft niet te kijken naar jouw religieuze identiteit. Dat is jouw privézaak. Dat betekent dat als ik wil bidden op mijn werk dat ik dat niet tegen mijn baas zeg, maar zeg ik dat ik een uurtje weg ben en later doorwerk. Krijg je ook geen vragen van collega's. Ik probeer het zoveel mogelijk van elkaar te scheiden. Men hoeft niet te weten wat ik in mij privétijd doe. Ik heb dan het geluk dat ik accountmanager ben en dat die heel flexibel zijn waardoor niemand weet waar ik ben, hahaha'.

Een belangrijke manier om uitsluiting tegen te gaan is actieve participatie in maatschappelijke organisaties. Dit punt is vooral in de Turkse groepen genoemd. Een lid van de Turkse kerngroep: 'Daar leer je mensen kennen en ruimer en breder te denken. Dat is anders dan dat je constant in je eigen kring zit, want dan heb je gauw de neiging om extreme meningen te bevorderen, want iedereen bevestigt elkaar'. Hij voert in dit verband het probleem aan dat allochtone studenten vaak minder actief zijn in studentenorganisaties en minder nevenactiviteiten vervullen. Dit kan te maken hebben met het aanbod, bijvoorbeeld uitsluiting, maar ligt ook aan de praktische houding tegenover de studie en prestatiegerichtheid, ook onder ouders. Een negatief zelfbeeld en de neiging om zich terug te trekken, zelfuitsluiting, kunnen eveneens een rol spelen. 'Juist om die reden moeten jongeren ervoor gaan om toch een eigen plekje te creëren in de maatschappij'.

Vorbij het slachtofferdenken

In verschillende groepen is gewezen op het gevaar van een slachtoffermentaliteit: 'Wij moslims worden onderdrukt, wij moslims dat... Er zijn wel degelijk aanwijzingen daarvoor, maar hoe meer je nadruk legt op het wij-zij-onderscheid hoe meer munitie je geeft in handen van mensen als Wilders', aldus een jongere van de Turkse kerngroep.

Ook M2 en M5, opmerkelijk genoeg de twee groepen waarin de jongeren het scherpst een afstand tot en gebrek aan acceptatie van de Nederlandse maatschappij voelen, wijzen op de valkuil van het slachtofferdenken. D. (Surinaamse, hbo) in M2: 'Als je vaak ergens geweigerd wordt, dan krijg je bij dingen waar je daarna naartoe gaat de instelling 'ik word niet aangenomen'. Maar je moet op een

gegeven moment ook proberen die instelling niet te hebben. Zeg gewoon tegen jezelf 'ik word wel aangenomen'. Want als je die instelling hebt, ga je je ook anders gedragen, denk ik.' C. (Turkse, mbo) is het hiermee eens: 'Als je je onzeker voelt, dan kom je ook onzeker over'. Hoewel dit voor iedereen opgaat, geldt dit volgens C. nog meer als je een hoofddoek draagt. D. (oppaskracht) in M5 zegt dat je sterk moet zijn. Ze kent veel meisjes die het opgeven, en bijvoorbeeld depressief worden omdat ze iets dubbel pijnlijks meemaken: ze krijgen én geen baan én ze worden niet geaccepteerd als moslim. Volgens B. (werkt, wo-niveau) mag je wel moslim zijn van Nederlanders, maar alleen onder Nederlandse voorwaarden. Maar je kunt zelf ook wat doen: aangeven dat je openstaat voor vragen en niet snel beledigd bent. Daarbij moet je altijd geduldig zijn. Ze vindt dat deze generatie moslims moet vechten voor hun rechten. Als je het met dingen niet eens bent, moet je bijvoorbeeld een klacht indienen. Moslims moeten blij zijn dat dit soort mogelijkheden er is in Nederland.

In groep M7 ontspint zich een discussie over het relatieve belang van eigen kracht tegenover de (negatieve) invloed van de omgeving. F.: 'Ik blijf erbij dat de juiste oplossing is om bij jezelf te beginnen en dan bij je directe omgeving. Als je daarna nog tijd en moeite kan reserveren doe dat vooral'. G., Marokkaanse student geneeskunde, vindt ook dat je eerst naar jezelf moet kijken; de schuld wordt te vaak gelegd bij de media, school of andere instanties. 'Tot nu toe heb ik nooit problemen ondervonden bij het vinden van een baan of stageplek. Als je je goed presenteert komt het allemaal goed. Heel veel Marokkanen doen school voor de helft, nooit een 8 of 9 maar een 6 is al voldoende.' E. onderbreekt: 'Jij bent helemaal lijp'. G. vervolgt: 'En ook altijd de hulp inschakelen van de overheid. Dat hebben we ook helemaal niet nodig. We zoeken de media op en de aandacht. Ook allemaal niet nodig als we binnenshuis onze problemen oplossen. Altijd willen we hulp en voelen we ons te vaak benadeeld'. Enkele andere jongeren brengen hier tegenin dat het niet altijd aan jezelf ligt maar ook aan anderen. 'Als je niet in een omgeving opgroeit waar je gestimuleerd wordt dan lukt het vaak niet' en 'als je niet alleen bij werkgever 1 maar ook bij 2 en 3 wordt geweigerd dan is er iets anders aan de hand'. De discussie wordt heftiger. H.: 'Discriminatie is een feit en gebeurt overal. De vraag is hoe je ermee omgaat als je wordt geweigerd en hoe je de

kracht eruit kunt halen en hoe je de islam als inspiratiebron kunt gebruiken om meer kracht te krijgen. Ik vind ook dat wij als moslimgemeenschap heel snel in de slachtofferrol kruipen. Het is altijd de ander die het heeft gedaan. Het is goed om ook kritisch naar jezelf te kijken. Ik krijg altijd het goede advies van mijn pa dat ik nooit gedemotiveerd moet raken door de media. Hier in Nederland krijg je genoeg kansen om het ver te schoppen. Als je die niet grijpt dan ben jij diegene die fout zit. En natuurlijk speelt de omgeving ook een rol, maar het gaat erom hoe je alle negatieve energie omzet in positieve'.

4. *Ondersteuning van ‘eigen kracht’*

Hiervoor zagen we al dat jongeren in veel gesprekken wezen op het belang van een goede communicatie met anderen en van openstaan voor anderen, bijvoorbeeld voor vragen over het geloof. Zo kun je ertoe bijdragen dat de ‘samenleving contact maakt met moslims’. Communicatie en het geven van uitleg is belangrijk om de bestaande onwetendheid over de islam weg te nemen, evenals de schrik ervoor; ‘die taak ligt ook bij de moslims’, zo vinden zowel Marokkaanse als Turkse jongeren.

Zoals hierna blijkt gaat de communicatie over onderwerpen die nu eenmaal niet zonder controverse zijn de een minder gemakkelijk af dan de ander. Jongeren ervaren het contact met niet-moslims vaak als moeizaam en zij voelen zich er niet altijd voldoende voor toegerust. Wat houdt in dit verband empowerment van jongeren in en hoe kan deze worden gestimuleerd?

Opkomen voor jezelf en kritisch denken

In alle gesprekken hebben de jongeren het over de opmerkingen en vragen die ze als moslim te verwerken krijgen. De een ziet dit als uiting van interesse en oordeelt er positief over als mensen vragen stellen, ‘want anders gaan ze misschien dingen in hun hoofd denken, terwijl het helemaal niet zo is’. De ander vindt dat er ook oordelen in de vragen verscholen zitten (‘ben je alleen braaf tijdens de Ramadan?’). Verder ervaren de jongeren het soms als lastig om steeds uitleg te moeten geven, bijvoorbeeld over de hoofddoek. Niet iedereen staat sterk genoeg in de schoenen om dit te doen. Het is ook vervelend dat mensen steeds dezelfde vragen stellen, bijvoorbeeld over de Ramadan (‘mag je ook geen kauwgom, ook geen water?’), of domme opmerkingen of flauwe grappen maken.

In de gesprekken maken de jongeren regelmatig onderscheid tussen mensen die openstaan voor contact en dialoog met moslims

en mensen die hen benaderen vanuit vooroordelen of negatieve intenties. F, student theologie in M1, vertelt enthousiast wat hij hierover leerde van Masui, een Amerikaanse moslimgeleerde die een lezing gaf in Nederland. Masui vertelde hoe de profeet reageerde op beledigingen. 'De profeet negeerde ze niet op de manier waarop wij dat zouden doen, maar op een mooie barmhartige manier. Als de mensen er open voor stonden, gaf hij ze kennis; hij ging in discussie. Op het moment dat men puur bezig was met beledigen, bleef hij rechtvaardig en barmhartig en respectvol'. B., studente Arabisch, wil met de laatste categorie iets minder ver gaan: 'Kijk, mensen die open staan voor dialoog, daar moet je mee in gesprek gaan. Dat is ook onze taak als moslims, om daar de verkonking te openbaren. Maar mensen die hardnekkig zijn en bijvoorbeeld al vooronderstellingen hebben als Geert Wilders, die moet je negeren'.

Opnieuw uiten de Marokkaanse jongeren zich over het geheel genomen wat negatiever over de directe contacten met niet-moslims. De meeste Turkse jongeren praten er nogal laconiek over en zien dergelijk gedrag niet als heel storend. Zo zegt F.: 'Sommigen pesten wel, maar de meesten niet. Dat is eigenlijk wel goed van Nederlanders. Dus ik heb er eigenlijk geen problemen mee'. Toen zijn vrienden hem vroegen naar de Ramadan, heeft D. hen aangeraaden om het een keer te ervaren. Zij hebben er toen een dag aan meegedaan en hadden er daarna veel respect voor.

De communicatie kan niettemin, mede door de (verwachte) weerstand bij de andere partij, voor jongeren een lastige opgave vormen. In T9 stelden enkele deelnemers dat dit jongeren ertoe kan brengen de confrontatie uit de weg te gaan, en er daarbij zelfs voor te kiezen om hun uiterlijke verschijning aan te passen. 'Als je sterk in je schoenen staat dan kun je deze uitleg wel geven, maar er zijn genoeg meisjes die dit niet kunnen. En daarom dragen ze ook geen hoofddoek'. Vooral in veel groeps gesprekken met Marokkaanse jongeren kwam dit punt terug. De een vindt dat je je niet moet terugtrekken 'als je een klap hebt gehad, want anders drijf je nooit iets door. Als je iets wilt moet je ervoor vechten en ervoor gaan'. De ander vindt dit moeilijk, zoals A. (studente) in M1. Als het gesprek op onderhandeling met school en werkgevers komt stelt zij: 'Niet iedereen kan dat. Soms probeer ik wel te communiceren en over te brengen hoe ik dat dan doe, maar ik vind het moeilijk... ik heb een

keer gevraagd om in de pauze te bidden, maar dat werd niet geaccepteerd’.

Er is nogal wat moed voor nodig om een uitzonderingspositie te claimen. Je moet sterk in je schoenen staan. Hierin kunnen jongeren wat van de Nederlandse cultuur leren, aldus B. (werkt, w-niveau) in M5. Volgens haar nemen jongeren van nu het voor zichzelf opkomen over van de Nederlandse cultuur. Dit ziet zij als een voordeel van het moslim-zijn in Nederland. Niettemin zijn de jongeren het erover eens dat voor vele ondersteuning bij het opkomen voor zichzelf een goede zaak zou zijn. Hetzelfde geldt voor de communicatie met niet-moslims over het geloof. Ook hierbij zou ondersteuning welkom zijn, zoals een meisje van Marokkaanse afkomst (havo) uit M1 betoogt, dat moeite heeft om steeds te moeten uitleggen waarom de hoofddoek voor haar zo belangrijk is: ‘Een coach of iemand die me daarbij kan helpen zou fijn zijn... iemand die je goed kent’.

Voor moslimjongeren in de Nederlandse context is verder kritisch (leren) denken van groot belang. G., opleiding onbekend, in M1 zegt daarover: ‘Ooit zei iemand ‘het makkelijkste wat je kan zijn is orthodox’. Wat ik daarmee bedoel is dat je je vastklampt aan iets en je daarop richt, en geen openheid hebt om naar een ander te kijken en kritisch te kijken naar waar jij je aan vastklampt. Het makkelijkst wat je kunt zijn is orthodox, het moeilijkst wat je kan zijn is iemand die de middenweg volgt, omdat er dan continu een beroep wordt gedaan op je intellect. En dat is wat wij niet willen... wij willen niet nadenken’. E. (werkstudent) stelt daarop dat het nu ontbreekt aan ondersteuning waar jongeren terecht kunnen om zich op die manier te ontwikkelen.

In een van de groepsgesprekken met Turkse jongeren kwam het punt van keuzevrijheid naar voren. M. (opleiding onbekend) in T9 hierover: ‘Je kan dingen vanuit verschillende perspectieven bekijken. Ik vind dat je dingen mag beslissen. Bijvoorbeeld of je gelovig wil zijn of niet. Je wordt natuurlijk thuis gelovig opgevoed, maar ik ken zelf een vriend die uiteindelijk atheïst is geworden. Zijn ouders zijn nog wel moslims, maar die houden er rekening mee dat hij niet meer gelooft. En hij houdt ook rekening met het feit dat zij wel gelovig zijn’. Volgens M. zijn de meeste ouders sterk gericht op geloofsoverdracht, ook vanuit de angst ‘dat het kind opstandig gaat worden of dingen gaat zien, en van alle kanten wordt gebrainwasht’.

Islam als inspiratiebron

Een vaak terugkerende uitspraak is dat je vanuit de islam geïnspireerde waarden moet uitdragen door goed en verantwoordelijk gedrag. Daardoor kan een moslim begrip kweken voor haar/zijn zaak en bijdragen aan positieve beeldvorming. De islam zelf vormt hierbij een belangrijke inspiratiebron, zo is in verschillende groepen betoogd.

Zo meent werkstudent E. in M1 dat in de islam steun te vinden is voor situaties waarin de moslimgemeenschap een minderheid vormt. Die is alleen niet zo direct zichtbaar. 'Dat je inziet dat rechtvaardigheid en barmhartigheid en allerlei andere kernwaarden van de islam heel belangrijk zijn en dat je met die dingen ook een boodschap kunt uitdragen naar de niet-islamitische gemeenschap, waardoor je ook zelf een bijdrage levert aan het imago van de islam'. Volgens B. (werkend, hbo niveau) in T10 is het goed om rustig te blijven, zoals onder de hype rond de film van Wilders: 'Je blijft er rustig onder, want dat is eigenlijk de mening van de islam. Je laat anderen hun mening uitspreken, of het nou goed is of fout is, je laat het ze gewoon doen. Het is een persoonlijke beleving'.

Ook vanwege de slachtofferrol waartoe moslimjongeren kunnen neigen onderstrepen ze het belang van waardigheid. Die ontbreekt bij veel jongeren, aldus E. in M1, 'en dát is nou juist iets wat je kunt aanwakkeren door steun, hen prikkelen en bewust maken dat je een bepaalde verantwoordelijkheid hebt om het goede uit te stralen'. C. (hbo) haakt daarop in en vertelt dat ze onlangs een mooie lezing in de moskee heeft gehoord, 'een reis van duizend kilometers'. De kern daarvan was dat de weg jou getoond kan worden, maar alleen jij kunt die eerste stap nemen. 'Die jongeren waren zo enthousiast over die lezing... die dachten van 'hé, wat kan ik toevoegen aan mijn leven'.

Zowel de Marokkaanse als de Turkse groepen wijzen in hun gesprekken op het risico van de slachtofferhouding. Allochtone jongeren zijn door een negatief zelfbeeld meer geneigd om zich terug te trekken en niet actief bezig te zijn, aldus een Turks lid van de kerngroep. Als je je mislukt of onzeker voelt of veel haat in je draagt, vergroot je de kans dat anderen je zo gaan zien en negatief op jou reageren. Het is zaak te voorkomen dat jongeren in deze negatieve spiraal terechtkomen. H., ingenieur (M7): 'Discriminatie is een feit en gebeurt overal. De vraag is hoe je ermee omgaat als

je wordt geweigerd en hoe je de kracht eruit kunt halen en hoe je de islam als inspiratiebron kunt gebruiken om meer kracht te krijgen’.

Ondersteuning van eigen kracht

Al met al stelt hun leefsituatie de nodige eisen aan jongeren in keuzen, houding en gedrag. Uit de islam kunnen zij inspiratie putten om de eigen kracht te vinden. Uit de groepsgesprekken kwamen verschillende mogelijkheden naar voren om jongeren daarbij te ondersteunen.

Om te beginnen kunnen jongeren baat hebben bij tips. Hoe kun je bijvoorbeeld tijdens het solliciteren realiseren dat werkgevers akkoord gaan met eisen die je vanuit het geloof stelt. Tips hiervoor zijn: van tevoren uitleg geven en overleggen over mogelijkheden om een compromis te bereiken (bijvoorbeeld compenseren voor de tijd dat je bidt). Daarnaast kunnen trucjes handig zijn. Zo heeft een van de jongemannen aan de schoonmaker op zijn werk gevraagd waar hij bidt, en doet hij dat als een collega even een sigaret gaat roken, terwijl een ander tegen zijn baas zegt dat hij een uurtje weg is en later doorwerkt. Dergelijke tips en trucs wisselen jongeren onder elkaar uit, maar dit zou systematischer kunnen, bijvoorbeeld via platforms op internet.

Ook ondersteuning vanuit school en jongerenwerk is genoemd. Er zouden meer moslims moeten werken in allerlei voorzieningen voor jongeren, zodat die de moslimjongeren beter kunnen ondersteunen. Coaches en leerkrachten kunnen moslimjongeren leren omgaan met en leren communiceren over vragen over de islam, zoals omgaan met negatieve reacties en emoties (kwaadheid, krenking), nadenken over zichzelf en hun gedrag, afkomen van de slachtofferrol en verantwoordelijkheid nemen. ‘Het gaat om het kanaliseren van die emoties... Je moet ze helpen ermee om te gaan, het een plekje te geven, van ‘kijk, je bent boos en kwaad, maar je kunt er wat aan doen als je het zus en zo aanpakt’, maar niet gaan schreeuwen en niet gaan schelden en niet contraproductief zijn weet je, maar ga bezig met je studie of dan kun je straks zelf in die Kamer terecht komen, dan kun je zelf een verschil maken’. Een aantal jongeren noemt als voorbeeld een leraar ‘die je accepteerde maar vaak zei ‘je moet echt leren hoe je moet praten... het is echt niet goed om te schreeuwen, want dan luisteren mensen niet naar

je'. Dit soort sleutelfiguren die zeggen 'luister, ik weet wel dat je dit wilt zeggen, maar je moet oppassen dat als je het in de verkeerde vorm zegt, de inhoud niet kan overkomen' zijn heel belangrijk'.

Ook rolmodellen kunnen een bron van steun vormen doordat zij aan de jongeren voorleven hoe een moslim(a) mondig, maatschappelijk succesvol en invloedrijk kan zijn. Dergelijke rolmodellen zijn vooral door meisjes genoemd: sterke moslimvrouwen bij Oprah, de Meiden van Halal, een ondernemende moslima met een sportschool voor vrouwen. Meerdere jongeren missen moslims in de politiek, dat wil zeggen politici die zich duidelijk als zodanig profileren en vanuit islamitische inspiratie hun invloed aanwenden. Kortom: de juiste mensen moeten gemobiliseerd worden om de islam over te brengen. Dit is het type mensen dat de 'x-factor' heeft. 'Er zijn mensen die dingen kunnen overbrengen op een manier dat het je echt raakt'.¹⁶ Jongerenwerkster D. in M6 stelt dat moskeeën, moslimorganisaties, islamitische instellingen, de overheid en scholen energie en tijd moeten steken in mensen die dit kunnen overbrengen.

Jongeren moeten voorts gestimuleerd worden om een eigen plekje te creëren in de maatschappij en om actief te participeren in maatschappelijke organisaties. Volgens een lid van de Turkse kerngroep is het belangrijk om continu te groeien en te leren en kennis op te doen, niet alleen op het gebied van religie: 'Actief in de gehele samenleving en niet alleen als 'de moslim' in de samenleving staan. Dat is voor mij een belangrijke voorwaarde. Het moslim-zijn is maar een facet van je identiteit'. Hij adviseert moslimjongeren om zich te mengen in bestaande organisaties en partijen en ervoor te zorgen dat ze hun eigen agendapunten inbrengen. Een ander kernlid sluit zich daarbij aan. Hij vertelt over een bijeenkomst, georganiseerd door Moslimjongeren Amsterdam, die tot doel had om jongeren te stimuleren bij te dragen aan de samenleving door vrijwilligerswerk, in het kader van *zakaat* (aalmoes). Als moslim doen zij zo hun plicht, en 'daarnaast staat het ook mooi op hun CV (...). Het (project) heet dan ook 'Dien je Dinn (godsdienst), boost je CV'.

Verder kan participatie een middel zijn om de 'eigen kracht', het zelfvertrouwen en kritisch denkvermogen van jongeren te versterken. Hierbij is het motto vermeldenswaard dat I. (hbo) in M6 bij marketing op school leerde: 'Tell me I forget, show me I remember,

| ¹⁶ Zie ook De Koning 2008: naast de juiste kennis zijn ook gevoel en sfeer van belang.

involve me I understand.’ Een mogelijkheid is jongeren te betrekken bij het definiëren van hun vragen en problemen en de aanpak ervan door jeugdparticipatieve projecten, zoals ‘jongeren en hun islam’: zoiets zou meer moeten gebeuren, merkte groep M4 op, en D. in groep M5 zou het leuk vinden ‘als dit onderzoek in heel Nederland gedaan zou worden, en niet alleen in Amsterdam-West’. Juist in andere delen van Nederland is het nog moeilijker om moslim te zijn, omdat ze daar geïsoleerder zijn en minder veilig, en de ‘autochtone’ Nederlanders nog veel minder aan moslims en de islam zijn gewend.

Ten slotte kwam in enkele groepen naar voren dat jongeren geholpen zouden zijn met een sociale kaart van steunbronnen voor moslimjongeren.¹⁷

¹⁷ FORUM is voornemens een dergelijke sociale kaart gestalte te geven, met als begin de beschrijvingen van binnen het project ‘Jongeren en hun islam’ geïnventariseerde steunpraktijken.

5. *Ondersteuning van ouders en leeftijdgenoten*

Ouders, maar ook leeftijdgenoten, spelen doorgaans een belangrijke rol in het leven van opgroeiende jongeren. Zij blijken een bron van (potentiële) steun bij de plaatsbepaling als moslim in Nederland. Bij de ouders lijkt daarbij nogal eens wensdenken mee te spelen, zoals we hierna uiteenzetten.

Kloof met de islam van ouders

Vrijwel in elk gesprek kwam de rol van de ouders - en soms een ander familielid, zoals een opa of oom - ter sprake. Sporadisch zeggen jongeren goed bij hen terecht te kunnen. Vaker lijken de jongeren met het noemen van hun ouders toch vooral uiting te geven aan het respect voor hen. Zij nemen hun informatie niet voor zoete koek aan en raadplegen ook andere bronnen. 'Natuurlijk ga ik altijd eerst naar m'n ouders en als ik niet tevreden ben met het antwoord of twijfel aan hun bronnen ga ik verder zoeken'; 'Soms vertelt mijn moeder wat als ze naar *Iqra* (Arabische religieuze zender) heeft gekeken. Vaak genoeg discussieer ik ook met vrienden over hoe het zit'.

Heel vaak maken de jongeren onderscheid tussen de generaties en hun invulling van de islam. De oudere generatie bleef op zichzelf, heeft zich - uit noodzaak - in Nederland sterk op overleven gericht en niet altijd veel aandacht besteed aan de opvoeding. Cultuur en godsdienst staan bij hen vaak teveel op een lijn. De jongere generatie participeert meer in de samenleving, zoekt, vooral sinds '11 september', vaker religieuze verdieping en wil daarbij teruggaan naar de bronnen. Jongerenwerkster D. in M6 vertelt hoe zij bij het zoeken naar haar eigen ik probeerde meer informatie te vinden en vastliep op het feit dat deze niet altijd overeenkwam met de islam zoals ze die van haar ouders geleerd had. 'Ik proefde

eigenlijk het verschil tussen de generatie van mijn ouders en hun islam, om het zo maar te noemen. Islam is natuurlijk één, maar hoe zij het ervaren en naar voren brengen, en hoe ik islam ervaar en naar voren breng’.

In groep M4 noemden jongeren voorbeelden van de vermenging van religie en cultuur bij de oudere generatie. A. (havo): ‘Ik heb Marokkaanse burens die hun kinderen allemaal uithuwelijken. (...) Maar dat mag toch niet volgens de islam, dat botst toch?! Maar ja, niemand die die man erop aanspreekt. Ga je tegen een man met een lange baard en helemaal wit gekleed zeggen ‘je mag je kind niet uithuwelijken?’ B. (havo) geeft een ander voorbeeld waarbij cultuur en religie met elkaar botsen: ‘... vrouwen die roddelen. Mag niet van de islam, maar toch doen ze het. Hoofddoeken tot hier. Maar kijken je vies aan als je langs loopt met je strakke broek. Maar tja, ze roddelen toch en dat mag dan wel! Volgens de islam mag dat niet, oké met strakke broek mag ook niet, maar ik vind dat je eerder op je mond moet letten wat eruit komt dan naar anderen kijken hoe...’.

Studente B. in M6 wijst erop dat je als jonge moslim drie kloven hebt te overbruggen: een kloof met de samenleving die veel minder gelovig is, een cultuurkloof met de ouders (‘Zij hebben hun cultuur vers meegenomen uit Marokko en wij groeien hier op in deze samenleving’) en een generatiekloof.¹⁸ ‘Eigenlijk zit je constant in een strijd om erachter te komen wie je nou precies bent, wat je belangrijk vindt in het leven en hoe je over anderen denkt. Dit gedeelte vind ik heel moeilijk. Maar ik heb in deze strijd mijn verlossing gevonden in de islam’. De eerste tien jaar van haar leven heeft B. niet zo heel veel meegekregen van de islam. ‘Wel de praktische dingen en dat er een God is, de profeet Mohammed en de hel en het paradijs, maar inhoudelijk heb ik niet zo heel veel meegekregen. En dat heb ik pas later zelf moeten ontdekken’.¹⁹

¹⁸ Op het laatste punt is er overeenkomst met autochtoon-Nederlandse gelovigen, die eveneens een generatieverschil laten zien in hoe ze het geloof interpreteren en beleven.

¹⁹ Vgl. De Koning (2008), die concludeert dat ouders hun kinderen vaak niet kunnen helpen om de religieuze traditie aan te passen aan de vragen van deze tijd. Jongeren moeten zelf op zoek naar meer informatie over de islam. Interessant genoeg gaat het tegelijk ook om een ‘strijd om zeggenschap’, om het vergroten van de autonomie ten opzichte van de ouders.

Geen uitlegcultuur

Een van de Turkse kerngroepleden meent dat het probleem in de moslimgemeenschap is dat er geen uitlegcultuur bestaat. 'In de moskee kreeg ik dingen uitgelegd die ik niet snapte. De aanpak is ook te streng. Alleen maar hameren op wat wel en niet mag. Ze hebben me weggejaagd. Ik wist en hoorde nooit het waarom; dat geldt ook voor de ouders. Deze laatsten vertellen hun kinderen vaak niet waarom bepaalde dingen niet mogen'. H. (vwo) in T9 uit vergelijkbare kritiek op de rol van de ouders. Zij hebben de taak om de islam op een goede manier aan hun zoon of dochter over te brengen, maar velen doen dit alleen door hun kind naar de moskee te sturen. Dat heeft volgens H. weinig zin als thuis niet over de islam gepraat wordt. Het is van belang dat ouders goed aan kinderen uitleggen waarom zij naar de lessen in de moskee moeten. Wanneer ouders hun kinderen verplichten naar de moskee te gaan zonder uitleg, zijn dit volgens M. onwetende ouders, die ook het opvoeden in meer algemene zin niet goed onder de knie hebben: 'Bij verplichting krijg je thuis ook discussies van 'waarom zou ik gaan?', 'Ik ben gelovig omdat jij gelovig bent?'

De kwestie van communicatie in het gezin, of eerder de afwezigheid daarvan, ook over geloofszaken, is in veel groeps gesprekken aangeroerd. Veel jongeren zijn autoritair opgevoed, waarbij de geboden en verboden voorop stonden. Volgens E. (wo) in T8 bijvoorbeeld 'laat de hiërarchie tussen Turkse ouders en kinderen niet altijd open gesprekken overal over toe'. A. (wo): 'De islam zegt dat ouders altijd met jongeren overal over moeten kunnen praten. Alleen het gebeurt niet'.

In groep M6 vertelt E. (buurtwerker) hierover: 'Als ik mijn vader vroeg waarom er geen alcohol gedronken mocht worden, zei hij 'dat mag niet'. Ik vroeg dan 'waarom niet?'. En dan zei hij 'daarom niet'. En dan kreeg je een klap en dan ging je naar buiten'. E. vertelt dat hij dit soort dingen dus zelf uit moest zoeken.

De meiden in M4 vinden het eveneens belangrijk dat ouders uitleg geven bij bepaalde geboden en verboden. D. (hbo): 'Ik denk bijvoorbeeld hoe je dingen overgeeft aan een kind dat dat echt heel belangrijk is. Je kan wel zeggen tegen een kind van 'dat mag niet, want anders ga je naar de hel', dan weet ik zeker dat het helemaal mis gaat. Dus ik moet dan een manier vinden om het kind op het, naar mijn idee, goede pad te houden en goede moslim te laten wor-

den zonder dat ie...Ja, ik zou ook niet willen dat mijn kind een extremist wordt of zo. Dat zou ik heel erg vinden, dat zeg ik je eerlijk'. De meisjes willen dit met hun eigen kinderen anders doen.

De Marokkaanse kerngroepjongeren brengen ter sprake dat ouders hun kinderen vaak bang maken. Naast discriminatie is dat een reden waarom jongeren zich vaak niet welkom voelen in de samenleving. Een van de jongeren: 'Ouders die zeggen 'we moeten misschien terug' maken je als kind bang. Dat doet wat met je; een kind kan zich daardoor heel negatief ontwikkelen'. Ouders zijn vaak ongelukkig, aldus de jongeren. 'Ze willen wel weg, maar ze blijven hier voor de kinderen. Maar veel Marokkanen voelen zich overbodige en ongewilde gasten. (...) Ik merk het heel erg wanneer we als gezin in Marokko zijn. Dat is gewoon een wereld van verschil. Ik hoor mijn vader daar niet klagen. Hij is gewoon helemaal in zijn element'. Een ander: 'Als ik naar mijn vader kijk, als hij Saddam Hussein op tv zag vond-ie het geweldig, maar als Bush op tv kwam ging-ie stuk op de tv'. De jongeren zijn het erover eens dat je zoiets als kind 'meeneemt'. Ouders zouden, vooral bij het eerste kind, een tiendaagse cursus moeten volgen 'hoe voed je je kinderen op'. 'Mijn vader kon niet lezen en schrijven. Hij zei alleen 'je doet dit en je doet dat en we pratten nooit op een rustige manier met elkaar. En zo gaat dat met heel veel ouders. (...) Kijk, je hoeft een moeder helemaal niet uit te leggen hoe ze borstvoeding moet geven, want dat zal ze wel kunnen, maar hóe spreek je dat kind aan als het iets verkeerd heeft gedaan?'

In veel gesprekken onderstrepen jongeren de noodzaak van opvoedingsondersteuning aan ouders. Deze zou zich vooral moeten richten op verbetering van de communicatie tussen ouders en kinderen, en op het ondersteunen van ouders bij het 'opvoeden in de islam in Nederland'.²⁰ Een bekeerlinge in groep M2 zou graag een cursus 'islamitisch opvoeden' willen als zij later kinderen krijgt. Jongeren

²⁰ Uit veel ander onderzoek blijkt eveneens dat ouders van Turkse en Marokkaanse afkomst gemiddeld meer autoritair opvoeden dan autochtoon-Nederlandse ouders en met nogal wat onzekerheid kampen over de communicatie met hun kinderen. Ook jongeren ervaren meer blokkades in de communicatie met hun ouders. Daarnaast vormt de morele en religieuze opvoeding in de permissieve en seculiere Nederlandse samenleving een lastige en onzeker makende taak (Pels & Distelbrink 2000; Pels 2003, 2005a).

in M5 uiten hun waardering voor het feit dat stadsdeel Slotervaart veel doet aan het benaderen en betrekken van ouders.

Rol van leeftijdgenoten

Naast ouders zijn leeftijdgenoten zeer belangrijk voor de ontwikkeling van jongeren. Voor jongeren uit Turkse en Marokkaanse gezinnen gaat dit vaak nog meer op omdat zij vaak zonder steun van hun ouders of vanuit bredere informele kring hun weg in de samenleving moeten vinden.²¹

Veel jongeren geven aan te leren van leeftijdgenoten in hun eigen omgeving (broers/zussen, vrienden). Discussie met elkaar kan van nut zijn voor de eigen visieontwikkeling. B. (werkt, hbo-niveau) in T10 hierover: 'Moslims onder elkaar discussiëren ook heel vaak over de islam, want de ene moslim beleeft zijn geloof heel anders dan de ander. Het is ook interpretatie, hoe je het zelf vormgeeft, hoe je het zelf opvat, hoe je het zelf begrijpt en hoe je het zelf leest. Het kan ook voorkomen dat moslims het niet eens zijn met de imam'. Discussie kan weer motiveren om dingen op te gaan zoeken op internet of in boeken. I. (hbo) vertelt dat er de laatste weken vooral gepraat wordt over de film van Wilders, bijvoorbeeld naar aanleiding van doorstuurmails die oproepen tot rellen op een bepaalde datum op een bepaalde plaats. Vrienden praten er dan met elkaar over dat rellen helemaal niet goed zijn. De mails komen via via in je mailbox, en dat gaat razendsnel. Het is onduidelijk waar de mails vandaan komen: 'Je weet zelfs niet eens of het wel van een moslim is. Misschien is het van iemand die de moslims de straat op wil krijgen. Vandaar dat het ook belangrijk is om het met je vrienden te overleggen'.

Over chatten met onbekenden via internet zijn de meningen verdeeld. Volgens B. (hbo) in T10 zijn het vooral Marokkanen die elkaar op bepaalde sites treffen en elkaar daar soms opjuttten. Maar ook de jongeren van Marokkaanse afkomst zijn niet onverdeeld enthousiast over dit communicatiemiddel. Sommigen komen graag op bijvoorbeeld Maroc.nl, anderen 'praten niet met onbekenden' of houden zich liever afzijdig van de 'welles-nietes'-discussies op veel fora.

²¹ Zij blijken zich dan ook relatief sterk te verlaten op de steun en voorbeelden van hun leeftijdgenoten. In vergelijking met Nederlandse jongeren ontlene zij minder steun aan hun ouders, vooral vaders (Pels & Nijsten 2003).

6. *Uitwisseling in praat- en studiegroepen*

Een veel voorkomende praktijk van ondersteuning is die van uitwisseling van kennis, ervaringen en advies in informele groepen, de praat- of studiegroepen die jongeren op eigen initiatief vormen.

Uitwisseling in informele groepen

Uitwisseling met leeftijdgenoten in informele groepen is een van de meest gewilde vormen van ondersteuning. Het gaat vaak om huiskamer-groepjes, maar soms biedt de moskee of een andere instelling deze groepjes onderdak. 'Vaak gebeurt het dat er na het gebed iemand zegt: 'Hé jongens, zullen we even een Hadith lezen', en zo vindt er discussie plaats'. Een sph-studente in M1 vertelt dat zij elke zondag naar een praatgroep gaat in de moskee, na overigens de nodige moeite te hebben gedaan 'om het vertrouwen van de moskee te winnen'.²² Dit organiseert ze met vier meiden, om beurt bereiden ze het gesprek voor. In Turkse kring komt deze vorm van informele uitwisseling, veelal gescheiden naar geslacht, nog veel meer voor, 'de laatste jaren is dat echt hot'. Soms initiëren Turkse moskeeën of culturele organisaties de *sohbets* (dialogen), maar veel vaker doen jongeren dit zelf in buurthuizen of bij mensen thuis.

Een voorbeeld: B., wo-studente in T8, komt om de tien dagen bijeen met een vriendinnengroepje, waaronder een imama. Ze lezen uit de koran en bespreken de actualiteit aan de hand van een islamitische visie, ze hebben discussieavonden en het is ook gewoon gezellig. Ze praten over van alles. Als je toevallig iets hebt meegeemaakt leg je het voor, 'maar niet dat je om oplossingen vraagt'. F. (wo): 'Je vraagt het meestal toch gewoon aan elkaar'. B.: 'Maar ik

²² In dit geval speelde volgens de betrokkene ook angst voor de media mee: 'Jullie moeten oppassen als er iemand binnen komt...'

vind het wel prettig dat je wordt gestimuleerd door de imama's, ook al komen ze uit Turkije, dat ze toch aanleren 'je moet begrip tonen, je moet helder denken'.

Nog een voorbeeld: B. (werkt op hbo-niveau) in T10 heeft een vriendinnengroepje waarmee ze ongeveer één keer per drie maanden bij elkaar komt. Ze spreken over geloof, 'en dan vooral over vrouwelijke dingen en dingen die we in het dagelijks leven tegenkomen. Een beetje een high tea, maar dan op z'n Turks'.

Soms is een deskundige bij de groepjes betrokken, zoals de imama in het eerste voorbeeld. Een ander voorbeeld geeft een jongere in M3 die wel eens met vrienden via skype contact zoekt met een geleerde.

Een voordeel van de informele aanpak kan zijn dat er minder druk is om aan bepaalde verwachtingen te voldoen. Dat stellen enkele meisjes in M4, zoals D. (hbo): 'Ik denk juist dat het goed is dat het een keer niet vanuit de moskee gebeurt, want ik ben wel zelf vaak daar (moskee Badr) naartoe gegaan. Alleen voel je op een gegeven moment die verwachtingen, destijds droeg ik nog geen hoofddoek, en dan wordt je toch zo aangekeken van 'wanneer gaat ze nou eens die hoofddoek dragen'. Op een gegeven moment gaan ze je pushen en kom je terecht in een soort van... ik weet niet hoe ik het moet noemen, maar dan hebben ze zulke eisen'.

Uitwisseling over etnische en religieuze grenzen heen

Meestal hebben de jongeren het over informele groepen in eigen kring. Maar ze uiten eveneens de behoefte aan uitwisseling over groepsgrenzen heen. Een praatgroep met islamitische meiden is leuk, maar een interreligieuze samenstelling is ook interessant om zo kennis uit te wisselen over andere religies, aldus de meiden in M4. Ook voor ouders zou zo'n initiatief goed zijn, bijvoorbeeld vanuit de basisschool. Niet alleen Nederlanders hebben meer kennis nodig. Ook de aanwezige meiden merken dat ze niet echt goed op de hoogte zijn, bijvoorbeeld van de culturele verschillen tussen joodse, christelijke en islamitische Marokkanen in Marokko.

D. (hbo) in M4 zou graag wat meer willen zien van de moslims in Nederland met andere culturele achtergronden. Een praatgroep met verschillende moslimjongeren zou aan die behoefte kunnen voldoen. Ook in groep M5 komt naar voren dat moslims onderling meer moeten samenwerken en opener naar elkaar moeten zijn. Turks-

Nederlandse jongeren uiten in enkele groepsgesprekken dezelfde wens, evenals de Turkse kerngroep: 'Tussen verschillende moslims bestaat er een wij-zijcultuur, wat ik heel erg verkeerd vind en die bovendien indruist tegen de regels van de islam. Dat creëert ook vijandschap tussen moslims en dat is echt zonde'. Ze betreuren het gebrek aan saamhorigheid tussen moslimjongeren, 'dat etniciteit hoger staat dan het moslim-zijn. Je ziet duidelijk dat Marokkanen met Marokkanen en Turken met Turken omgaan en dat vind ik echt heel jammer. In de moskeeën kom je dat ook vaak tegen. Terwijl ik vind dat dat niet hoort, vooral in een samenleving met verschillende culturele achtergronden. Dat is niet het doel en idee van de islam'.

Voor B. (van Chinese afkomst, wo) in M7 vormt Suriname het mooiste voorbeeld: 'Een land wat nog niet zo heel lang bestaat met verschillende achtergronden, Javaans, Surinaams, Pakistaans. Ze voelen zich allemaal Surinaams en gaan allemaal naar dezelfde moskee'. Enkele deelnemers in M7 merken op dat veel jongeren opgroeien in een gesegegreerde omgeving met vrienden van de eigen etnische groep, waarmee ze nog steeds de eigen taal spreken. Bovendien kunnen technologische ontwikkelingen, zoals de schotel en internet, het proces van eenwording vertragen doordat ze transnationale contacten vergemakkelijken. Maar F. (Marokkaanse wo-student) denkt dat de verschillen na een aantal generaties kleiner zullen worden en dat het Nederlands dan overweegt, waardoor er in die taal gepredikt kan worden. 'Dan is islam echt wat die mensen bindt en niet etniciteit'. Sommigen nemen bij de jongere generatie een toenadering waar naar gezamenlijke oplossingen; zo verwijzen ze naar de plannen voor 'een Hollandse poldermoskee'.²³ De oprichting van Moslimjongeren Amsterdam, een vereniging van moslimjongeren met verschillende etnische achtergronden die actief zijn in moskeeën, is ook zo'n teken aan de wand. 'Dan zie je dat Marokkaanse, Turkse, Schotse jongeren toch bij elkaar komen onder de vlag van de islam', aldus een lid van deze vereniging in M7.

De meiden in groep 5 werpen het idee op om ervaringen uit te wisselen met andere (niet-religieuze) vrouwen over uiteenlopende vormen van emancipatie. B. (havo) bijvoorbeeld stelt begrip te heb-

²³ Een poldermoskee, gevestigd in Slotervaart, heeft inmiddels medio 2008 haar deuren geopend.

ben voor oudere vrouwen die tegen de *hijaab* (hoofdbedekking die alleen de ogen vrij laat) zijn. Deze vrouwen hebben immers gevochten voor korte rokken en zijn vaak onderdrukt door religie. Zowel B. als D. (hbo) zijn het erover eens dat de emancipatie van die vrouwen goed was, maar dat de *hijaab* 'hun' emancipatie is. 'Als ik geen *hijaab* kan dragen, voel ik me juist onderdrukt'.

Op de vraag wie het initiatief voor dergelijke uitwisselingen moet nemen, antwoorden sommige meiden dat het een taak van de overheid is, terwijl andere juist vinden dat 'het best ook een keertje van de mensen zelf mag komen'. De meiden van M4 weten niet waar ze terecht kunnen voor ondersteuning door personen of instellingen. D. denkt aan de school waar je op zit als meest voor de hand liggende plek. Haar eigen school (Hogeschool van Amsterdam) heeft echter in beperkte mate aandacht voor geloof. Naast school zou een plaatselijk buurthuis wellicht een plek zijn om bijeen te komen en kennis op te doen. Maar zichzelf komt daar nooit. De school is laagdrempeliger, omdat 'je daar toch al bent'. Volgens de jongeren in T9 zou ook de openbare bibliotheek een mooie plek kunnen zijn voor ontmoeting tussen jongeren met verschillende achtergronden. Zij koppelen dit voorstel aan dat van een 'religie-theek', een afdeling van de openbare bibliotheek die gespecialiseerd is in wereldreligies. Zie hiervoor de volgende paragraaf. De kwestie van toegankelijkheid van voorzieningen voor moslimjongeren komt eveneens nog uitgebreid aan de orde.

7. *Bronnen van kennis*

Vooral de jongeren die bewust met religie bezig zijn, willen zich nader verdiepen in de islam. Zij maken daarbij gebruik van verschillende bronnen van kennis: schriftelijk, via internet, via de media of door bijeenkomsten met deskundigen, trainingen en cursussen.

Schriftelijke informatie en media

Een aantal jongeren raadpleegt boeken en internet als informatiebron. I. (hbo) in M4: 'Google. Ga je naar het artikel wat je nodig hebt. Ik weet nog vroeger toen ik wat jonger was, wist ik ook niet dat je moest bidden met sokken. Dat wist ik niet, ik dacht hoe kan dat nou? Ging ik een boekje lezen en 'oh ja, zo zit dat!' Dan ga je dat even opzoeken, want die boeken heb ik wel thuis'. C. (hbo) in M3: 'Bijvoorbeeld over de biografie van de profeet, over rechtschapenheid, dood et cetera'. De belangrijkste boeken die I. (opleiding onbekend, M6) heeft gelezen zijn de koran en De wonderen van de koran (van Harun Yahya²⁴). Eerst las hij de Arabische versie van de koran, maar die begreep hij niet: 'Toen ik de koran in het Nederlands las, was dat echt een openbaring voor mij'. Enkele Marokkaanse jongeren in M3 volgen Arabische les in de moskee: 'Er zijn genoeg Nederlandse vertalingen, maar ik denk dat als je het Arabisch beheerst je veel meer kennis kan krijgen'. De betreffende jongeren vinden dat er meer Arabische lessen moeten zijn voor volwassenen. Nu hebben de meeste moskeeën alleen aanbod voor kinderen.

De jongeren in T9 kwamen met het idee van een in religie gespecialiseerde (afdeling van een) bibliotheek. Daar zou literatuur uit verschillende landen aanwezig moeten zijn. 'In de moskee heb

²⁴ Er ontspint zich in het groepsgesprek een discussie over de betrouwbaarheid van deze bron. A., lerares van 29 jaar, heeft een programma op Al Jazeera gezien waarin hierover twijfels naar voren werden gebracht. Volgens I. is dit vooral zwartmakerij.

je wel literatuur, maar dat is wat beperkt'. M. (opleiding onbekend) zou er graag boeken van uiteenlopende wetenschappers zien: 'Ook dingen die tegenstrijdig zijn aan de islam. En boeken die verschillende standpunten weergeven'. De groepsleidster vindt het vooral belangrijk dat er boeken van schrijvers van verschillende (culturele) achtergronden beschikbaar zijn over de islam. M. oppert het idee om er een soort 'religiotheek' van te maken: 'Het lijkt mij ook leuk als je het christendom en het Jodendom erbij betreft. Dan heb je een punt om elkaar te ontmoeten en over geloof te praten'. De jongeren zijn het erover eens dat het om een 'vrij iets' zou moeten gaan.

Voor Turkse jongeren lijkt internet als bron minder voor de hand te liggen dan voor de Marokkanen. Wel raadplegen de eersten internet soms om vertalingen van teksten op te zoeken, volgens jongeren in T9. Internetsites die (Marokkaanse) jongeren noemen zijn Marokko.nl, ontdekislam.nl, elyaqem.nl en tafsir.com (de laatste bevat uitleg van de koran 'volgens de officiële boeken'; de voertalen zijn Arabisch en Engels).

Een aantal jongeren van beide etnische groepen laat waarschuwend geluiden horen over internet als kennisbron. Een Marokkaanse student (M7): 'Hier in Slotervaart zou ik niet weten waar ik terecht zou kunnen als ik vragen heb over de islam. Ik kijk wel af en toe op het internet, maar dat is ook niet altijd betrouwbaar'. Het is van belang de informatie op betrouwbaarheid te checken, want iedereen kan zich wel als deskundige voordoen. Let vooral op de geleerden en bronnen waaraan de informatie refereert, is het devies van de een. De ander doet bij twijfel navraag bij deskundigen, bijvoorbeeld 'mensen rond de imam'.

B., hbo-student uit M3, surft veel op de website van een islamitische geleerde genaamd Qardawi (www.islamonline.com). B. ervaart deze site als zeer betrouwbaar, omdat in alle uitspraken wordt verwezen naar de Hadith (overleveringen van de profeet) en de koran. 'Hierdoor kun je zelf ook gaan uitzoeken als je twijfelt of verschillende dingen leest'.²⁵

De jongeren in groep M7 uiten behoefte aan een door moslimgeleerden toegekend keurmerk, naar het voorbeeld van de Europese

²⁵ De Koning (2008) laat eveneens zien dat internetbronnen en offline uitwisseling elkaar aanvullen. Beide vormen van raadpleging staan niet los van elkaar, maar 'beïnvloeden elkaar, vullen elkaar aan en veranderen elkaar'.

commissie onder leiding van Sheik Qardawi. E. (wo): 'Ja, maar dan moet men wel acceptatie bereiken bij die groep die men wil bereiken'. Daarmee doelt hij op de oudere generatie die vasthoudt aan bepaalde tradities. Volgens B. (wo) moeten mensen zich losmaken van de traditie en openstaan voor andere geluiden. Voor F. (wo) zou zo'n commissie wel een goed idee zijn. 'Het heeft ook te maken met de huidige moskeebesturen. Jongeren hebben geen stem in de moskee en daarom moeten ze op internet kijken om antwoord te krijgen op hun vragen'.

Over het gebruik van programma's op radio en tv reppen de jongeren nauwelijks. In T10 vertelt B. (werkt, hbo-niveau) dat ze wel kijken naar bepaalde Turkse zenders. In haar lievelingsprogramma bespreekt een hooggeleerde imam zaken uit het dagelijks leven. De imam legt bijvoorbeeld de reden van voorschriften uit en ondersteunt zijn verhaal met voorbeelden over hoe je deze in je leven kan vormgeven. Hij brengt het op een leuke en begrijpelijke manier: 'Hij maakt voor een grote groep mensen begrijpelijk wat er nou eigenlijk in de koran staat'. Daarnaast kijken de jongeren wel naar programma's van de Nederlandse Moslim Omroep.

Lezingen van en interactie met deskundigen

Zoals al naar voren kwam leeft er een duidelijke behoefte om aan meer deskundige en geïnformeerde personen vragen en problemen voor te leggen, bijvoorbeeld over bidden op het werk en over het al dan niet dragen van de hoofddoek.

I. (opleiding onbekend) in M6 noemt als voorbeeld een vraag van een Nederlander: 'Als Allah de meest barmhartige is, waarom vergeeft hij de ongelovige dan niet?'. Deze vraag vond ik echt scherp en ik ging dit niet alleen maar navragen bij een vriend, maar aan de vervanger van de imam. Hij gaf me een vers uit de koran wat het antwoord gaf. Voor de vraagsteller was dit antwoord ook geloofwaardig'.

Buiten de informele kring kan de imam als vraagbaak dienen, mits hij (of soms: zij) aan bepaalde (in de volgende paragraaf nader omschreven) voorwaarden voldoet. Ook de 'cyberimam', die vragen beantwoordt via internet, wordt een enkele keer genoemd. Daarnaast verwijzen jongeren naar andere leiders en deskundigen. A. (wo, M3): 'Wat wij wel eens hebben gedaan is dat we in een groepje bij elkaar kwamen en een geleerde aan de telefoon hadden

(op luidspreker) en dan konden we vragen stellen. Tegenwoordig kan het ook met paltalk (chatten met beeld en geluid)'.

Sommige Marokkaanse en Turkse meiden prijzen zich gelukkig met een vrouwelijke steunpilaar, zoals Maimuna van Stichting Vangnet (zie verder onder 'voorzieningen voor jongeren'). Zowel enkele jongeren van Marokkaanse als van Turkse afkomst uiten de behoefte om 'grote geleerden' te kunnen spreken. A., (wo-student in M3): 'Voor simpele vragen kun je wel hier naar de imam gaan, maar voor vragen over bijvoorbeeld hypotheek moet je toch echt naar de grote geleerden en hun goedkeuring hebben'. Er is behoefte aan meer vertalingen van de opvattingen van dergelijke grote geleerden. Het is wel van belang dat geleerden ook kennis hebben van de Nederlandse maatschappij. A. (student) noemt als voorbeeld het donorschap: 'Als jij een geleerde in Saudië Arabië vraagt of donorschap mag dan is het antwoord ja, omdat in de islam iemand pas dood is als z'n hart niet meer klopt. Maar in Nederland wordt iemand dood verklaard als z'n hersenen niet meer werken. Dus als die geleerde kennis heeft van deze situatie in Nederland dan zou hij zeker zeggen dat je geen donor mag zijn. Dus een geleerde moet zeker kennis hebben van de context'.

Lezingen vormen voor veel jongeren ook een manier om informatie op te doen, waarbij zij de mogelijkheid om vragen te stellen op prijs stellen. M. (opleiding onbekend) uit T9 is lid van studentenvereniging Anatolia, die onder andere lezingen heeft georganiseerd over 'islam en wetenschap'. Volgens M. trekken lezingen over zulke onderwerpen een groot en gevarieerd publiek. Het trekt haar zelf ook heel erg. Ze vindt het jammer dat er zo weinig aanbod is van lezingen op wat hoger niveau. Naast niveau is belangrijk dat de lezingen in het Nederlands zijn en dat ze niet in de moskee, maar ergens in een aula plaatsvinden: 'Je wordt dan niet van tevoren al in een richting geduwd. Er zijn genoeg jongeren die niet naar de moskee willen, maar zich wel willen oriënteren op of meer willen weten over geloof'. M. stelt dus voor om op verschillende locaties leuke, en voor jongeren en studenten aantrekkelijke lezingen te organiseren. Ook zou zij graag willen dat de moskee meerdere functies krijgt, zoals die van 'meetingpoint'.

Tijdens een van de groepsgesprekken met jongeren van Marokkaanse afkomst komt bij dit thema de vraag aan de orde of ook meer radicale inleiders een podium moeten krijgen. F., student

in M3, vindt van wel: 'Iedereen moet kunnen praten, zodat er ook gelegenheid is voor anderen om diegene tegen te kunnen spreken. Op die manier kun je helderheid en transparantie creëren. Als je die persoon een podium geeft dan weet je wat hij zegt, want als je dat niet doet dan gaat-ie dat undercover doen. Thuis bij iemand. Als je 'm dat podium geeft kunnen wij en anderen met veel kennis ook luisteren en hem tegenspreken met bewijzen'. Wat deze student zelf betreft: hij heeft graag bijeenkomsten met internationale geleerden, waar zowel geïnteresseerden als critici kunnen komen discussiëren of informatie vergaren.

E. (werkt op hbo-niveau) in M3: 'We hebben met Stichting IslamAangenaam ook een keer gebrainstormd om een conferentie te houden over de islam van wieg tot graf. Aan de hand van een tijdsbalk informatie geven over wat er gedurende de ontwikkeling van de mens allemaal komt kijken. Wat gebeurt er als iemand geboren wordt en welke rituelen worden er gebruikt binnen de islam. Dan nodigen we allerlei mensen uit die verstand hebben van bepaalde specifieke onderwerpen'. Gespreksleider M. vraagt daarop aan E. wie volgens hem dit initiatief moeten steunen, en: 'Zou de overheid daar eventueel een rol in kunnen spelen?'. E.: 'Het liefst willen we geen subsidie, maar wel dat ze eventueel een ruimte ter beschikking stellen. Dat is wel erg belangrijk'. A., havo-leerlinge in M4, vindt overigens dat er niet alleen aanbod moet komen vanuit Marokkaanse instellingen, maar ook van christelijke instellingen: 'Het kan ook een christelijke lezing zijn'.

Cursussen en trainingen

Ook meer structureel onderricht behoort tot het aanbod waarvan jongeren gebruikmaken, vanuit de moskee en andere organisaties. Zo vertelt een Surinaamse (hbo) in M2 over de islamitische opleiding die ze volgt. Dit is een driejarige opleiding in de El Tawheed moskee, die in het Nederlands wordt gegeven aan ongeveer twintig tot dertig meiden. Elke zaterdag is er les, je krijgt huiswerk mee en er zijn toetsen. Je krijgt les in de vakken *aqieda* (geloofsleer), *fiqh* (plichtenleer) en *as sirah* (levensloop van de profeet). Groepsleidster K. vraagt of D. de geleerde kennis implementeert in haar leven. D.: 'Wat ik kan wel, ja. Eigenlijk, hoe meer kennis je hebt, hoe vervelender het is voor jezelf, want je moet meer praktiseren'.

E. (werkt, hbo-niveau) in M3 heeft laatst een empowermentstrai-

ning gehad. 'Bijvoorbeeld over hoe om te gaan met radicalisering. Hoe ga je om met islamvraagstukken in de Nederlandse samenleving. Dat soort dingen.²⁶ Ik vind het belangrijk om me als moslim te blijven ontwikkelen'. De trainingen bestaan uit verschillende onderdelen, zoals mediatraining, zelfreflectie, rollenspel. Dit alles vanuit islamitische kaders. De doelgroep bestaat uit vertegenwoordigers van stichtingen/verenigingen. Deze training zou structureel gegeven en voor een breder publiek toegankelijk gemaakt moeten worden.

²⁶ Het betreft trainingen die de gemeente in 2007 en 2008 heeft geïnitieerd om het herkennen van en omgaan met radicalisering te verbeteren bij professionals en vrijwilligers in zelforganisaties.

8. *Ondersteuning vanuit de moskee*

In vrijwel alle groeps gesprekken werd de ontoegankelijkheid van moskeeën voor jongeren als een belangrijk knelpunt opgeworpen. De drempels van de moskee moeten omlaag voor hen, zo betoogden de jongeren in alle toonaarden. Hiertoe noemden zij verschillende mogelijkheden, zoals verbetering van de pedagogische kwaliteit van de moskeelessen, een laagdrempeliger benadering van en een breder activiteitenaanbod aan jongeren en participatie van de jongere generatie en vrouwen in besturen.

Minder autoritaire moskeelessen

Om te beginnen zijn de (koran- en Arabische) moskeelessen voor jongere kinderen in pedagogisch opzicht niet altijd bij de tijd, door het aanbod van leerstof en door de autoritaire omgang met kinderen. Hoewel volgens sommigen al veel verbeterd is ten opzichte van vroeger, domineert toch de opvatting dat vernieuwing nodig is. H. (vwo) in T9 merkt hierover op: 'Ik vind dat de imam nog steeds doet alsof het 1400 jaar geleden is. Nog steeds met stampen, en geweld wordt er ook af en toe nog wel eens gebruikt. Dat kan zeker anders. De manier van onderwijs geven mag vernieuwd worden'. C. (mbo, T9): 'Als je zeven jaar oud bent en je gaat naar zoiets toe en je krijgt te maken met geweld, ga je dan van de islam houden?'. H. vervolgt dat hij na een week of drie stiekem weg bleef van de lessen in de moskee. Hij werd zelf niet geslagen, maar moest constant dingen herhalen, en blijven herhalen: 'Je weet niet eens wat je zegt, maar je herhaalt het wel honderd keer en op een gegeven moment heb je het in je hoofd. Nu is dat wel leuk, want ik weet het nog steeds. Maar als het wat beter wordt onderwezen, dan weet je ook wat je zegt'.

H. vindt dat je meer uitleg moet krijgen van wat je leert en waarom je het leert. 'Als dingen goed uitgelegd worden, krijg je

ook een beter beeld van wat de islam nou eigenlijk inhoudt. En dan kan je ook de foute beelden van nu, zoals dat islam alleen maar terrorisme is, wat beter ontkrachten. Als je niet weet wat je leest, en je niet weet wat de islam eigenlijk is, dan kan je foute dingen gaan doen'. Enkele jongeren in T9 laten overigens wel tegengeluiden horen. Volgens B. (mbo) laten ze je sura's uit je hoofd leren als je jong bent omdat je op jonge leeftijd beter onthoudt dan op latere leeftijd. Daarnaast denkt hij dat jonge kinderen helemaal niet zitten te wachten op een verklaring van de sura's. Het uit je hoofd leren is volgens hem voor een kind al moeilijk genoeg. B. vond het zelf overigens vroeger ook vervelend om van alles uit zijn hoofd te moeten leren, maar hij ziet er achteraf wel het nut van in. H. en C. zijn het hier niet mee eens, en vinden uitleg juist bij kinderen belangrijk. H. voegt hieraan toe dat hij het niet met het hele systeem oneens is, en dat hij het op zich wel goed vindt dat kinderen sura's leren, maar dat onderdelen van het systeem zouden kunnen veranderen. Zowel H. als C. en B. zijn het erover eens dat ze vroeger niet met plezier naar de lessen gingen en er het nut niet van inzagen, maar er nu wel profijt van hebben. C. merkt op dat het straffen (klappen op de hand, of in de hoek staan) tijdens de lessen anders kan. H. en D. (mbo) onderschrijven dit en zij voegen eraan toe dat die manier van straffen zeer demotiverend werkt.²⁷

Drempelverlaging voor jongeren

Ook het aanbod voor jongeren is voor verbetering vatbaar. De preken zijn doorgaans in het Arabisch en Turks, terwijl de meeste moslimjongeren nu vaardiger zijn in het Nederlands. Soms krijgen ze achteraf een samenvatting in het Nederlands, maar die is volgens een aantal jongeren veel te kort en abstract. 'Daar kan je echt niet de kernwaarden van de islam mee duidelijk maken...het moet veel uitgebreider'. Dit geldt uiteraard ook voor bekeerlingen voor wie

²⁷ Recent onderzoek onder drie Rotterdamse moskeeën, twee Marokkaanse en een Turkse, wijst op vergelijkbare tekortkomingen van het moskeeonderwijs. Hoewel de pedagogiek kindvriendelijker is dan zo'n 25 jaar terug, is er nog steeds weinig interactief onderwijs, en is er evenmin sprake van overbrugging van de afstand tussen de leefwerelden van de kinderen. De moskee en het reguliere onderwijs vormen eilanden zonder verbinding. De omgang met lastige kinderen, de afstemming van pedagogische stijlen en het vergroten van ouderbetrokkenheid zouden gediend zijn bij meer samenwerking. Ook zou de moskee meer gebruik moeten kunnen maken van de materiële voorzieningen van scholen in de omgeving (Pels et al. 2006).

het Nederlands de moedertaal is. F. (wo) in M7 ziet de oplossing in zogenoemde poldermoskeeën, waar de voertaal uitsluitend Nederlands is. De groepsleider is daar eveneens een groot voorstander van en bepleit dat jongeren een opleiding krijgen tot imam, 'zodat de vrijdagpreek in het Nederlands gegeven kan worden en jongeren van verschillende etnische achtergronden ook de moskeeën kunnen bezoeken'. Anderen vragen zich af of dit wel mag volgens de islam, wijzen op het verschil in belangen tussen de eerste en tweede generatie, of zouden het betreuren als het Arabisch volledig uit beeld zou verdwijnen.

Voorts moeten imams/leiders leren hoe jongeren van nu 'aan te spreken'. De inhoud van de preken moet voor jongeren meer herkenbaar zijn, verband houden met hun dagelijkse realiteit en vragen en problemen die daarin ontstaan. Imams moeten opener zijn in de communicatie, niet 'preken' maar praten en ook luisteren. 'Met het vingertje mag, maar er moet ook respect zijn'. Student E. (T8) stelt dat de meeste imams van een andere generatie zijn en vaak uit Turkije komen: 'Dan ken je de maatschappij hier niet zo goed en ook het leven van de jongeren en hun problemen, dus dan zal het vaak bij algemene geloofsgerelateerde dingen blijven. Het is heel moeilijk om daar een psychologisch gesprek mee te hebben of zoiets'. B. (wo) werpt tegen dat het verschilt, een goede imam verdiept zich en kan jongeren wel begrijpen, waarop E. antwoordt: 'Maar ja, hij kan je niet helpen bij jouw dagelijks leven hier, dat kunnen je vrienden beter dan een imam die voor een paar jaar hier is'. Wil een imam jongeren tot steun zijn, dan moet hij wel aan bepaalde voorwaarden voldoen. 'Er komen nog steeds heel veel imams uit het buitenland die het klimaat hier niet kennen. We hebben echt gewoon home-grown imams nodig. Mensen die de situatie hier kennen en daarnaast de zorg voor onze jongeren aanbieden'.

Zover is het meestal nog niet. Jongeren kunnen een grote afstand tot de imam ervaren, zo komt bijvoorbeeld scherp naar voren in M6. E., buurtwerker, vertelt dat hij nooit naar de imam ging met vragen, omdat hij dat eng vond. 'De imam zag ik altijd als een belangrijke persoon. Zo dacht ik tenminste. Je zat wel met heel veel vragen, over bijvoorbeeld alcohol, maar ik schaamde me best wel, weet je, om het aan hem te vragen. Ik wist niet hoe hij zou reageren en niemand heeft mij ook ooit verteld dat ik dat aan hem kon vragen'. Studente B. valt E. bij en merkt op dat het inderdaad

zo is dat de imam autoriteit uitstraalt en een soort houding van 'blijf maar uit mijn buurt'. A. (lerares) is het ermee eens dat de houding lang niet altijd open is.

Bekeerde jongeren kunnen met specifieke vragen en problemen zitten, zoals over de acceptatie door hun familie. M. in M5 ondervindt dergelijke problemen aan den lijve en heeft behoefte 'aan een plaats waar je je verhaal kwijt kan'. Maar zowel deze jongeren als degenen die van huis uit moslim zijn kunnen vaak niet met hun vragen bij de moskee terecht. Laagdrempelige spreekuren bij de imam behoren nog tot de uitzonderingen, evenals 'vraag-en-antwoordsessies' waarbij de imam vragen van mensen in een groep beantwoordt.

Het is duidelijk dat meer openheid van de moskee/imam voor de noden van jongeren aan een behoefte zou voldoen. In verschillende groepsgesprekken viel de naam van de imam van moskee El-Oumma, gelegen in het hart van Slotervaart als voorbeeld van hoe het ook anders kan. Deze imam verzorgt de preek in het Arabisch en zijn assistent geeft vervolgens een samenvatting in het Nederlands, waardoor ook jongeren de preek kunnen begrijpen. Ook met zijn thema's en houding speelt hij in op de belevingswereld van jongeren. Hij benadert ze met humor en op een persoonlijke manier. Hij heeft een wekelijks vragenuurtje voor meisjes ingesteld. Hij treedt ook naar buiten. E., buurtwerker in M6: 'Ik vind sowieso dat een imam contact moet hebben met zijn buurt. De imam van de El-Oumma moskee loopt ook in de buurt rond en spreekt jongeren aan'.

De imam van de Utrechtse Ulu moskee is eveneens een lichtend voorbeeld. Hij komt regelmatig in het nabijgelegen jongerencentrum en de jongeren kunnen met vragen over van alles en nog wat bij hem terecht. Afhankelijk van het onderwerp kunnen zij de vragen zowel individueel als in de groep stellen. De jongeren voelen zich bij de imam op hun gemak. De afstand is heel klein, mede omdat de imam meedoet met activiteiten van de jongeren. Onlangs bijvoorbeeld met het zaalvoetbal van de jongens en een quiz bij de meisjes. B. (werkt, hbo-niveau): 'Hij doet mee zodat niemand hoeft te denken van 'Shit, dat is de imam, dus ik kan daar niet heen'. Hij probeert de drempel voor iedereen te verlagen'. D. (hbo) voegt toe dat hij ook vragen beantwoordt van niet-gelovigen, zoals van een groep studenten tijdens het Ramadanfestival afgelopen jaar.

Overigens zijn er ook jongeren die wat kritischer staan tegenover de inzichten van de imam, zoals in groep T9. F. (mbo) merkt op

dat het antwoord van de imam toch uiteindelijk net zozeer een interpretatie is. C. (hbo) bezoekt een vragenuurtje, maar vraagt altijd om ondersteunend bewijs aan de imam, die dan precies aangeeft waar het in de koran staat. Dergelijke - voorzichtige - vraagtekens bij de autoriteit van de (kennis van de) imam vernamen we overigens alleen van de kant van Turks-Nederlandse jongeren.

Breder aanbod

Drempelverlaging van de moskee voor jongeren kun je ook realiseren door een breder, voor jongeren aantrekkelijker, aanbod van activiteiten, zo komt in verschillende groepsgesprekken naar voren.

C. (Turks, mbo) in M2 vertelt dat in moskee El-Oumma eens in de maand een interactieve lezing van een broeder is (waarbij zusters en broeders gescheiden zitten, maar wel op elkaar kunnen reageren). Laatst is besproken wat je wilt dat er verandert in de maatschappij. Daar kwam uit dat heel veel jongeren niet naar de moskee gaan. Om jongeren naar de moskee te krijgen opperden de gespreksdeelnemers activiteiten als het organiseren van een voetbaldag of jongerenactiviteiten in de moskee. Dit draagt meteen bij aan het creëren van een eenheid tussen de mensen die de moskee bezoeken. C. noemt als voorbeeld een Indonesische moskee die in Osdorp wordt opgericht, waar veel jongeren afkomen op de lessen en andere activiteiten. Ook M6 wijst op de bredere functie die moskeeën in andere (dan de Marokkaanse) gemeenschappen vervullen. 'Wat ik zie bij Turkse of Surinaamse vrienden, is dat zij echt een moskee hebben waar je niet alleen maar komt om te bidden'.

Verschillende (Marokkaanse) groepen noemden activiteiten die jongeren zouden aanspreken, zoals in M3: wedstrijden in koranrecitatie, moskeecompetities, talentenjacht (islamitische kunst en kalligrafie), voetbaltoernooi, comedyshow (Amar, Allah made me funny). Opvallend is dat de jongeren deze activiteiten graag vanuit de moskeeën georganiseerd willen zien, maar dat dat nog weinig gebeurt. Een reden daarvoor is dat er vaak ouderen zitting hebben in Marokkaanse moskeebesturen en dat er letterlijk en figuurlijk weinig ruimte is voor jongeren. In sommige moskeeën is dat niet het geval en komen jongeren veel gemakkelijker binnen (Majid Islam, moskee Badr, moskee El-Oumma).

In Turkse moskeeën is de verbreding van het aanbod eerder ingezet en verder voortgeschreden, aldus M. (opleiding onbekend) in T9.

'Er wordt van alles gedaan om mensen te trekken'. M. heeft een dubbel gevoel over deze ontwikkeling: 'Voor vrouwen kan het bijvoorbeeld lastig en verwarrend zijn omdat je een hoofddoek op moet in de moskee. Mannen kunnen zo de moskee, met aanverwante functies, inlopen'. M. stelt voor om de moskee wat vrouwvriendelijker te maken, zodat ook voor hen de drempel om gebruik te maken van extra functies van de moskee lager ligt. Andere groepen bepleiten eveneens specifieke aandacht voor toegankelijkheid van de moskee voor (jonge) vrouwen, voor wie de drempel van de moskee doorgaans nog hoger is dan voor jongens.

Jongeren en vrouwen in besturen

De geschetste lijn doortrekkend wijzen verschillende jongeren op de noodzaak van verjonging van moskeebesturen. E. (student) in M7: 'Het bestuur werkt dat tegen. Dat jongeren in het bestuur komen. Voor ons zou dat heel aantrekkelijk zijn, want met een jonger iemand kun je beter praten en je eigen mening geven. Meer focussen op jongeren. Dat is denk ik een hele goede stap in de juiste richting'. Ook de toelating van vrouwen in die gelederen is van belang. 'Ik denk dat de moskee echt een mannengedoe is en eigenlijk heb ik niet veel te zoeken in de moskee'. De moskee heeft te weinig 'plek voor dames'. Moskee Badr is een van de weinige waar een vrouw in het bestuur zit, en die andere jonge vrouwen voor vergaderingen uitnodigt.

Jongeren moeten ook zelf actie ondernemen om de modernisering van besturen te realiseren. In Amsterdam bestaat al een initiatief hiertoe. Enkele jaren geleden kwam een rapport uit over de maatschappelijke rol van moskeeën in de stad en één van de conclusies was dat er te weinig jongeren actief waren in moskeeën.²⁸ In reactie hierop is MJA (Moslimjongeren Amsterdam) opgericht, een groep van actieve moslimjongeren met verschillende etnische achtergronden. Deze vereniging beoogt onder andere meer contact tussen vrouwen- en jongerenverenigingen en moskeebesturen tot stand te brengen, bijvoorbeeld door lidmaatschap van vertegenwoordigers van deze verenigingen in de besturen.

| ²⁸ Driessen et al. 2004.

9. *Andere voorzieningen voor moslimjongeren*

De moskee is doorgaans onvoldoende toegankelijk. Bovendien zijn er jongeren die liever bijeenkomen in een meer neutrale omgeving, zoals we hiervoor hebben gezien. Eigen plekken met een specifiek aanbod voor moslimjongeren kunnen aan een grote behoefte voldoen. Daarnaast is het zaak dat algemene voorzieningen hun toegankelijkheid verhogen en dat professionals beter inspelen op de diversiteit aan achtergronden en behoeften van jongeren.

Eigen plekken voor steun en ontmoeting

Er is behoefte aan laagdrempelige instanties, waar jongeren terecht kunnen met vragen, frustraties of klachten over de inpassing van hun principes in het maatschappelijke leven, en voor dialoog en advies daarover. De organisatie Vangnet, die meerdere gespreksdeelnemers noemden, is hier een goed voorbeeld van. De Nederlandse moslima Maimuna heeft deze organisatie van meiden voor meiden opgericht. Maimuna geeft in verschillende moskeeën lezingen over de islam. Er zijn praatgroepen (voorbeeld van een onderwerp: eenzaamheid) en je kunt er terecht voor steun en advies over alles waar je mee zit. Vaak hebben meiden die er komen problemen met de thuissituatie. C. (Turkse, mbo) in M2 stelt dat jongeren niet altijd met problemen bij hun ouders terecht kunnen en dat ze ook graag advies krijgen waarin de zaken van een andere kant dan die van hun ouders belicht worden. De meiden koken gezamenlijk bij Vangnet en ze hebben veel steun aan elkaar. Een Turks lid van de kerngroep: 'Zelf heb ik ook veel geleerd van Maimuna. Ben ook veel opener geworden, vroeger was ik een dichte pot. Ze heeft me helemaal veranderd. Ik heb meer zelfvertrouwen en kennis. Kennis is licht en geeft je ook heel veel kracht'.

Vangnet staat voor iedereen open en oordeelt niet. Daar ligt de kracht van dergelijke initiatieven, aldus een ander kerngroep lid.

'Als we het aan meneer of mevrouw de politicus mogen adviseren, dan kunnen we zeggen dat ze vooral dit soort initiatieven moeten ondersteunen'. De voorgaande spreekster is het daar zeer mee eens, vooral omdat heel veel problemen (bij meisjes) in de Marokkaanse en Turkse gemeenschap nog taboe zijn. Ook jongens hebben volgens haar overigens wel degelijk behoefte aan ondersteuning, maar dan op een andere manier dan de aanpak van Vangnet voor meisjes. Jongens uiten zich minder dan meisjes, 'je laat je problemen niet zien'. Dat hangt samen met eergevoel en opvattingen over mannelijkheid. Je ziet veel jongens rondhangen. Daarbij is er wel een verschil tussen leiders en de grootste groep van volgers. Vooral in die laatste moet je investeren. Geopperd wordt dat je ondersteuning voor deze jongens meer moet koppelen aan doe-activiteiten.²⁹ M2 pleit eveneens voor specifieke ondersteuning voor jongens.

Ook volgens jongeren in T8 verdienen initiatieven vanuit eigen verenigingen ondersteuning, zoals vanuit een jongerenvereniging als Anatolia. Dat is voor jongeren een ontmoetingsplek. B., studente, werpt tegen 'maar dat heeft niks met moslim-zijn te maken', E. (wo) antwoordt dat het niet direct altijd met de islam te maken hoeft te hebben, 'maar de meeste leden zijn moslim' en ondersteuning kan, aldus E., ook bestaan uit informele gesprekken bij de biltarttafel of de computer. G. (opleiding onbekend) stelt dat je geen islamitische vereniging hoeft te zijn. 'We organiseren bij Anatolia ook activiteiten die gaan over de islam, kennisavonden, lezingen. Het gaat om de gelegenheid die er is door dit soort verenigingen. E.: 'Ja, dat de mogelijkheden er zijn voor mensen die er behoefte aan hebben. Ook die gespreksgroepen, er zijn jongeren die daar behoefte aan hebben, het loopt ook goed'.

Volgens E. (wo) was het subsidiebeleid vroeger vooral gericht op kleine verenigingen op lokaal niveau. De afgelopen jaren is het steeds centraler geworden. Vroeger konden verenigingen subsidie aanvragen voor activiteiten, nu is daar nauwelijks geld meer voor. Het gaat naar grote koepel-organisaties met wie de overheid eens in de zoveel tijd om de tafel zit. E. vindt dit geen goede ontwikkeling: 'Ik denk dat je juist op lokaal niveau moet beginnen, dat werkt veel

²⁹ Ook in ander verband, zoals dat van opvoedingsondersteuning, wordt gepleit voor doe-activiteiten als het om mannen gaat (Pels 2005b).

beter'. E. kaart verder het probleem aan van de projectencarrousel. Er is te weinig continuïteit. Projecten kunnen vaak alleen ad hoc, eenmalig, gefinancierd worden.

Toegankelijkheid van regulier aanbod

Een van de meiden in M2, C. (mbo), stelt dat de drempel naar Vangnet veel minder hoog is dan die naar de hulpverlening. Zij zou dan ook willen dat Vangnet haar activiteiten naar hulpverlening zou uitbreiden, zoals het helpen realiseren van stageplekken. Anderen wijzen op het belang van aanpassing van het bestaande reguliere aanbod aan de behoeften van (moslim)jongeren. Mede omdat de drempel van de moskee vaak hoog is en er weinig 'eigen' voorzieningen zijn, is specifiek aanbod vanuit het jongeren- en buurthuiswerk van belang. Het belang van een coaching-aanbod is al genoemd. Verder zouden er zelfhulp- en praatgroepen onderdak en ondersteuning kunnen krijgen. Algemene voorzieningen zouden ook een mentoraat voor moslimjongeren kunnen organiseren en ondersteunen.

Er is echter een belangrijk struikelblok. Volgens de jongeren in M1 wordt de 'scheiding van kerk en staat' vaak aangevoerd als reden waarom een dergelijk aanbod onmogelijk is. Naast het oprichten van eigen organisaties ('op het moment dat je het woord islamitisch in je statuten vermeldt krijg je toch wel een beetje weerstand') kunnen ook initiatieven voor moslimjongeren vanuit algemene organisaties stuklopen op dit argument. Dit vinden de jongeren onterecht, omdat volgens hen het streven naar 'volledig bijdragen en participeren aan de maatschappij' zwaar meeweegt bij de betreffende activiteiten.

G. (opleiding onbekend) geeft een voorbeeld van de Moslimjongeren Amsterdam. Dat is volgens hem een organisatie die zich heel erg islamitisch profileert maar veel activiteiten onderneemt van meer algemeen maatschappelijke aard. Zo organiseerde MJA een bijeenkomst die tot doel had vrijwilligerswerk onder moslimjongeren te stimuleren. 'Je slaat met dit soort dingen eigenlijk twee vliegen in één klap: je dient je religie en je doet iets aan je netwerk en participatie in Nederland..., ook dat is onderdeel van je geloof'. 'Jongeren kernwaarden en normen meegeven', vervolgt G., 'maar dan als intermediair de islam.... Het is iets wat totaal past binnen bepaalde instellingen. Ik zou zeggen gebruik gewoon je cre-

atief vermogen en zorg dat je de ruimte krijgt en biedt een programma aan waarbij je kan aantonen dat je iets doet aan het betrekken van de jongeren in de samenleving'. De andere jongeren in M1 zijn het ermee eens dat het soms nodig is om 'strategisch te denken in hoe je iets organiseert en aanbiedt'. Bovendien, zo zeggen meerdere groepen, hechten veel jongeren aan hun islamitische identiteit; als je hen wilt betrekken of wilt aansporen tot verantwoordelijk gedrag kun je dit juist goed doen vanuit 'de islam als intermediair'.

Kortom: soepel en creatief omgaan met de scheiding tussen kerk en staat is geboden, opdat religieuze en reguliere organisaties ondersteuning van moslimjongeren kunnen faciliteren.³⁰ In een van de groepsgesprekken komen de jongeren tot het advies om beleidsmakers bij activiteiten uit te nodigen: 'Bestook ze met e-mails van 'kom', dan kunnen ze nooit later zeggen van 'wat jullie daar aan het doen zijn...'

Professionalisering

Een andere voorwaarde voor het vergroten van de relevantie van het bestaande buurthuis- en jongerenwerk is professionalisering van de werkers. Zo moeten professionals meer kennis hebben van de religie en cultuur van de jongeren waarvoor zij een aanbod (moeten) hebben.³¹ Een Marokkaans lid van de kerngroep: 'Iedereen die met Marokkaanse jongeren werkt, móet een basiskennis hebben van de godsdienst en de cultuur. Dat is heel belangrijk. Ik ben hier wel eens naar het politiebureau geweest en heb gezegd dat ik er wel eens een informatieavond over de islam wil houden. Waarom? Zij lopen hier op straat. Ze zien vrouwen met hoofddoeken, mannen

³⁰ Deze aanbeveling sluit goed aan bij de stellingname in de recente notitie Scheiding Kerk en Staat van de gemeente Amsterdam, dat sprake dient te zijn van inclusieve neutraliteit: de overheid geeft ruimte aan culturele, religieuze en levensbeschouwelijke diversiteit van burgers en draagt zorg voor gelijke behandeling, zo nodig door middel van (extra) ondersteuning van groepen die naar verhouding onderbedeeld zijn.

³¹ Dat reguliere instellingen en professionals daarbinnen vaak nog weinig competent zijn in de omgang met jongeren in de multi-etnische context is bekend. Er doet zich nogal wat (pedagogische) onmacht voor, bijvoorbeeld waar het de morele opvoeding betreft en de balans tussen hard en zacht optreden, omgaan met diversiteit of de omgang met verschijnselen als polarisatie en radicalisering (bijvoorbeeld Buijs & Van Steenis 2007).

met wapens, jongeren.... Je moet die jongeren toch begrijpen..., anders werkt het toch tegen?'. Omgekeerd moeten islamdeskundigen goed met jongeren kunnen omgaan. Zoals een ander Marokkaans kerngroepelid het zegt: 'Het gaat tóch nog om de manier waarop je het overbrengt. Als je het op een zakelijke manier doet, zonder feeling erin, dat werkt niet (...). Ik vind dat bepaalde mensen de X-factor moeten hebben, om het zo maar te noemen. En sommige mensen hebben dat gewoon niet en hebben misschien een training nodig of zo'.

10. *Betere verhouding met de samenleving*

In hoofdstuk 1 en 2 zagen we dat de meeste jongeren in dit onderzoek gemengd reageren op de vraag hoe zij het moslim-zijn in Nederland beleven. Enerzijds zijn zij gematigd positief, anderzijds ging er geen gesprek voorbij of de negatieve houding van de samenleving jegens de islam kwam ter sprake. Het is dan ook niet verrassend dat de behoefte aan steun van de jongeren ook op dit vlak ligt en betrekking heeft op verhoging van de acceptatie van moslims en overbrugging van de kloof.

Acceptatie door contact en informatie

Ondanks de onderlinge verschillen zijn de jongeren unaniem over het feit dat de acceptatie van moslims gering is en dat er van hen een eenzijdig en vertekend beeld bestaat. Enkele groepen voegen daaraan toe dat zij gediscrimineerd worden, vooral op de arbeidsmarkt. Gevraagd naar de steun waaraan moslimjongeren behoefte hebben is een typerend antwoord dan ook: 'Voor mij is dat echt wel de volledige acceptatie die je moet hebben van je omgeving. Daar kun je op bouwen. Dat is de basis'. Daarnaast is bescherming door de volksvertegenwoordiging nodig, bijvoorbeeld door 'weerwoord te geven aan Wilders'. De jongeren merken verder op dat het belangrijk is een tegenhanger te hebben, zoals Femke Halsema van Groen Links, die zegt 'moslims zijn een onderdeel van de bevolking, van onze burgers'. Dat geeft een veilig gevoel.

De jongeren menen dat de negatieve bejegening mede het gevolg is van een gebrek aan contact met moslims. Mensen zien en horen alleen maar politici als Wilders en Jami, waardoor een vertekend beeld over de islam in stand blijft. Er moet meer onderlinge dialoog komen tussen moslims en niet-moslims. Stimuleren van het onderlinge contact is daarbij noodzakelijk, bijvoorbeeld door segregatie op scholen tegen te gaan en menging van leerlingen te bevor-

deren. In T8 oppert A. (wo) dat er een campagne zou moeten komen waarbij de overheid islamitische jongeren koppelt aan autochtone jongeren en laat uitwisselen.

Het is hoog tijd dat de samenleving beter geïnformeerd raakt over de islam en belangrijke principes ervan, en over het leven van gewone moslims, 'dat ze zien dat niet alle islamitische vrouwen geslagen worden of weet ik veel wat'. Nederlandse tv-kanalen moeten meer uitzenden over de islam, aldus de jongeren in T8. Over het hoe, wat en wie ontspint zich de volgende discussie.

A.: 'Ik voel me goed wanneer er iets over de islam op de NOS komt, het boeit mij, en ik denk ook dat het de gemiddelde Nederlander boeit om daarnaar te kijken, dat zou veel meer moeten gebeuren'. E. en F. (eveneens wo) menen dat het wel gebeurt, maar nog veel met de verkeerde insteek.³² E.: 'In praatprogramma's zie je te weinig allochtone vertegenwoordigers'. F.: 'En ook al weten ze veel, er wordt niet naar ze geluisterd'. E.: 'En de kans dat ze mensen zoals ons selecteren is kleiner dan de mensen die ze selecteren, die eigenlijk weinig over de islam en de gemeenschap weten. En die zetten ze dan in de studio, als een soort 'excus-truus'. A.: 'Bij discussies zie je altijd één soort moslim: Arabieren met een baard! Nooit een ander soort moslimjongeren, mensen zoals wij'. F. pleit voor goede, objectieve documentaires over de islam, die een genuanceerd beeld geven van bijvoorbeeld man-vrouwverhoudingen. G. (opleiding onbekend): 'Die bestaan niet, dat soort documentaires'. E.: 'Het is heel stereotiep. Bijvoorbeeld: ze maken een reportage over een getrouwd stel, altijd weer met een importbruid en een baard. Tweeverdienergezinnen zie je niet'.

Inzet van beide kanten

Turkse leden van de kerngroep brengen in dat het probleem aan twee kanten zit. Enerzijds 'zoeken de media het moslimgeluid niet op maar iemand als Elian', anderzijds ontbreekt het nog aan een 'eigen intellectueel geluid'. In de VS en Groot-Brittannië bijvoorbeeld, is de islam meer geïnstitutionaliseerd en wordt op een hoger niveau over de islam gedebatteerd.

³² Ook uit het grootschalige onderzoek van Entzinger en Dourleijn (2008) blijkt weer hoe ontevreden jongeren van Turkse en Marokkaanse afkomst zijn over de berichtgeving in de media.

B. (werkt, wo-niveau) in M5 vindt dat het te makkelijk is om te klagen en zelf niets te doen: misschien is het een idee om zelf een mediacampagne op te zetten die het standpunt van moslims naar voren brengt. M6 noemt 'een eigen krant' of een column van moslims in een bestaande krant. (Hierop ontspint zich de discussie 'of dit wel verkoopt'. I. doet daarop het voorstel er een sensatie-element in te brengen, bijvoorbeeld artikelen over Lonsdale-jongeren, waarop A. de vraag stelt of dit wel islamitisch is). In M7 oppert student A. dat 'de hoger opgeleide Marokkanen of moslims de lager opgeleiden moeten helpen door bijvoorbeeld op forums mee te praten'.

Vertegenwoordigers van islamitische achtergrond moeten een plaats hebben in het kabinet, in de tweede kamer, in hogere regio's van het bedrijfsleven. Dat zie je nog weinig: er is nog weinig zeggenschap. Dat zou ook helpen, 'dan wordt duidelijker wat islam is'. F. (wo) denkt dat dat tijd nodig heeft: onze kinderen bereiken dat wel, en misschien een subgroep van onze generatie. A. (wo): 'Wij zijn de eerste generatie die hier is geboren'. Hij meent wel dat er ook veel demotivatie is omdat mensen tegen barrières oplopen als ze hogerop willen. Ze keren zich dan af van de maatschappij en zijn tegen alles, zoals sommige rapgroepen. 'Als een overgroot deel zoiets heeft van 'het gaat toch niet lukken, we zijn er klaar mee' en een klein deel die wel z'n best doet, dan gaat het niet lukken'. E. (wo): 'Nou ja, Rap is wel een manier om je te laten zien. Veel Turken zijn passief, die zie je helemaal niet'. Zijn groepsgenoten stemmen hiermee volmondig in.

De jongeren leggen dus de oplossing niet uitsluitend buiten zichzelf en de gemeenschap en bij de samenleving. Het moet van beide kanten komen. In M7 bepleit I. (opleiding onbekend) erkenning van moslims in de vorm van een officiële feestdag. De gespreksleider: 'Grappig dat je dat zegt, want deze discussie is niet eens begonnen door een moslim maar door bisschop Muskens. Deze heeft gezegd: 'Laten we een van de christelijke feestdagen inleveren, want we hebben er al zoveel. Laten we de moslims een hand uitreiken'. Daar is veel ophef over geweest. Zouden jullie ervoor willen pleiten dat bijvoorbeeld het Suikerfeest als officiële feestdag wordt ingevoerd?'. C. (wo) heeft daar geen behoefte aan en zou niet willen dat Nederlanders omwille van de moslims per se een vrije dag moeten hebben.

I. wijst op het Ramadanfestival: een groot succes en bevorderlijk voor de integratie: 'Door ook van de kant van de moslims duidelijkheid te scheppen ontstaat er wederzijdse integratie'. Het is goed dat niet-moslims tijdens de Ramadan met moslims mee-eten, aldus H. (vwo) in T9, maar omgekeerd zou met Kerstmis 'de christelijke wereld ook initiatieven moeten nemen om zichzelf te laten zien'.

Het is echter duidelijk dat de jongeren vinden dat ook zichzelf als moslims verantwoordelijkheid dragen voor het slaan van de brug. Je moet als moslim net zo goed begrip hebben voor een ander, bijvoorbeeld homoseksualiteit accepteren. Islamitische organisaties moeten overbruggende initiatieven nemen, zoals moskee Badr al doet door bijvoorbeeld flyers over lezingen ook aan Nederlanders uit te delen. In enkele groepsgesprekken is het idee geopperd om moslimjongeren bijeenkomsten te laten organiseren voor niet-moslims. 'Er zijn al dergelijke debatten, ook op televisie, maar zelf kun je dit ook doen door een zaal te huren en dan vragen van niet-moslims over de islam te gaan beantwoorden', aldus C. (Turkse, mbo) in M2, en zij vervolgt: 'Dat we gewoon niet een strijd aangaan van jullie en wij, maar dat we hun vragen wat hen dwars zit en waar ze mee te maken krijgen op straat, werk of school, en dat wij dan uitleggen waarom wij zo doen, wat wij voelen en wat we willen. En dan niet alleen wat wij willen, maar dat we ook kunnen geven. Want het is geven en nemen. En als jij geeft reageren mensen ook anders op je, veel zachter'.

Verder dragen moslims bij aan de wij-zijkloof door een ongenueanceerde beeldvorming en omdat zij zich evenmin beter informeren. In meerdere groepsgesprekken komt aan bod dat moslims meer kennis moeten nemen van de Nederlandse politiek en de werking van de democratie. Zij moeten bijvoorbeeld 'weten dat er ook een Femke Halsema bestaat', en andere politici die voor tegengeluiden zorgen.

Steun voor jongeren bij overbrugging van de kloof

Ook voor het overbruggen van de kloof is ondersteuning nodig. Jongeren kunnen zelf het nodige doen door contacten te leggen en te participeren in sociale verbanden, en daarmee hun beeld te nuanceren en verbreden, zo stellen bijvoorbeeld de Turkse kern-groepleden. Wel ontbreekt het moslimjongeren op dit moment aan rolmodellen. Er zijn maar weinig voorbeelden van vooraanstaande

moslims die succesvol zijn in de bredere maatschappij. Jongeren hebben weinig ambities, mede door het tekort aan juiste voorbeelden. Er zouden meer moslims in de politiek moeten gaan. Iemand als Marcouch is goed bezig en wekt vertrouwen bij het grotere publiek. Naast een gebrek aan contact is een gebrek aan vertrouwen de reden dat autochtone jongeren negatief staan tegenover moslims. Moslims moeten actiever zijn in politieke partijen, en die partijen moeten voor hen openstaan.

In M7 kwam het thema van vertegenwoordiging in de politiek eveneens aan de orde, waarbij de mening overheerste dat het moet gaan om participatie in bestaande partijen. Een aparte partij die specifiek opkomt voor de belangen van moslims krijgt minder instemming. De jongeren zijn het er echter roerend over eens dat het belangrijk is 'dat moslims politiek besef krijgen en gebruik maken van de macht van hun stem'.

Ook jongerenverenigingen zouden contact kunnen bevorderen. A. (wo) in T8: 'De overheid zou dat moeten stimuleren, om verschillende typen organisaties bij elkaar te brengen zeg maar. Dan zouden mensen om ons heen zich bewuster zijn van ons geloof en daarmee rekening kunnen houden. En dan kan ik mijn geloof beter beleven'. E. (wo): 'Maar hier is ook weer het probleem, de meeste mensen die het beleid maken, misschien niet 100% maar 90%, zijn autochtone mannen van boven de 40. En de kennis ontbreekt bij hen of ze bekijken het anders dan wanneer je een moslim medewerker in dienst hebt'. En helaas kunnen verenigingen op lokaal niveau nauwelijks meer subsidie aanvragen voor activiteiten, aldus E.

11. *Toegankelijkheid van de kerninstituties*

Het probleem van ontoegankelijkheid en gebrek aan een op de jongeren toegesneden benadering geldt niet alleen voor de moskee en het reguliere welzijnswerk. De jongeren pleiten eveneens voor aandacht voor diversiteit binnen de maatschappelijke kerninstituties: het onderwijs en de arbeidsmarkt.

Onderwijs

Een punt dat vooral in groepsgesprekken met Marokkaanse jongeren aan de orde kwam was de aandacht voor 'diversiteit' binnen de school, of liever gezegd: de tekortkomingen op dit punt. Jongeren, zo bleek al uit het voorafgaande, zouden het waarderen als Nederlanders meer kennis nemen van hun achtergrond, inclusief religie.

Enkele jongeren in T8 pleiten voor aandacht voor de islam in het godsdienstonderwijs op school. Het is per slot van rekening, aldus F. (wo), 'de tweede grootste religie in Nederland'. In M4 stelde A. (hbo) eveneens, met instemming van haar vriendinnen, dat het onderwijs hier meer aandacht aan moet besteden, waarbij zij vooral denkt aan de geschiedenisles. 'Waarom hoort de islam daar niet bij? Islam is een heel groot deel van de wereldgeschiedenis en daar wordt weinig of helemaal geen aandacht aan besteed. Een beetje over 11 september, maar tja dan krijg je toch weer de terroristen. Het moet dan niet bij basiskennis blijven, maar juist ook gaan om ontwikkelingen binnen de islam en over de verschillen die er zijn'.

A. vertelt even later in het gesprek van een initiatief om een Ramadanetentje te organiseren. Het was de bedoeling dat alle niet-moslims een dag mee zouden doen aan de Ramadan. 'Heel veel dachten 'Ooh, een dag niet eten, dat houd ik niet vol' maar heel veel waren ook erg enthousiast. Maar we hebben echt met moeite toestemming gekregen van de school om het etentje te houden. Echt met veel moeite, we moesten zelfs handtekeningen verzame-

len'. B. (havo): 'Ze hadden moeite met de flyer 'Doe mee aan de Ramadandag'. (...) De smoes die ze hadden was dat ze dat niet konden doen, want ze zijn een openbare school. (...) Op een gegeven moment hebben we het verkocht als een gewoon etentje'. Hoewel de schooldirectie zich weinig toeschietelijk toonde, lag dit anders voor enkele individuele leerkrachten. De meiden vertellen waarderend dat twee leraren hen bij dit initiatief hebben ondersteund. A.: 'Ze zijn allebei niet gelovig, maar staan wel open voor andere geloven'.

Op school kunnen meisjes verder problemen ervaren vanwege een verbod op de hoofddoek, gemengd sporten of uitstapjes die volgens hen niet 'horen' (bijvoorbeeld naar een film met blootscènes).³³ Zowel jongens als meisjes kaartten daarnaast ruimte en tijd voor het gebed aan als punt van onderhandeling. In T9, waar dit onderwerp eveneens aan bod kwam, was consensus over het belang van bidpauzes, 'Als je wil bidden moet je kunnen bidden', maar waren de meningen verdeeld over de kwestie van aparte ruimten. Volgens de gespreksleidster is de gebedsruimte op de Hogeschool van Amsterdam afgeschaft 'omdat er daar bepaalde boeken zouden staan die niet zouden kunnen'. De een vindt: 'Als je een meter ruimte hebt, is dat genoeg. Er hoeft niet per se een Allah-bord bij te staan'. De ander meent echter dat je niet zomaar op een willekeurige plek kunt gaan bidden. Een derde deelnemer is het daar wel mee eens, maar stelt dat een eigen ruimte bijna onmogelijk is hier in Nederland.

Hoe met vragen of klachten wordt omgegaan kan zeer uiteenlopen. In veel groepsgesprekken noemen jongeren de enkele leerkrachten die - ongeacht hun eigen achtergrond - de jongeren 'wel zien staan' en aandacht en begrip voor hen tonen. Leerkrachten kunnen dus een belangrijke bron van steun zijn, ook in het geval dat de (leiding van de) school minder oog heeft voor het belang van moslimleerlingen.³⁴

³³ Zie ook Schriemer & Kasmi 2007.

³⁴ Zoals de moskee nog onvoldoende geëquipeerd is om jongeren te helpen de brug te slaan naar de samenleving, slaagt omgekeerd het reguliere onderwijs er nog niet goed in de leefwereld van de jongeren en school dichter bij elkaar te brengen. Docenten kampen met de vraag hoe om te gaan met diversiteit en spanningen op religieuze, culturele en etnische basis (Van Eck 2008; Leeman & Ledoux 2003; Leeman & Pels 2006). Hoewel scholen al sinds 1984 (bo), respectievelijk 1996 (vo) bij wet verplicht zijn leerlingen voor te bereiden op de multiculturele samenleving, constateert de Onderwijsinspectie (2005) dat daar nog weinig structureel van te zien is. Afzonderlijke leerkrachten trekken zich het lot van hun allochtone leerlingen aan, maar zij staan er daarom feitelijk vaak alleen voor, zonder steun en rugdekking van hogerhand (zie ook Van Eck 2008).

Maar naast begrip en respect is ook kennis van belang. De jongeren in M4 vinden dat leerkrachten beter geïnformeerd moeten zijn over de achtergrond van de leerlingen in de klas, waar ze in geloven en waar ze voor staan. Zodat ze er bijvoorbeeld rekening mee kunnen houden dat tentamens zwaar zijn in de maand Ramadan. Docenten weten volgens de meiden nog heel weinig af van de Ramadan en hebben dan ook geen idee wat dit betekent voor moslimjongeren in hun dagelijks leven. I. (hbo) stelt dat dit komt doordat er in de opleidinginstituten weinig aandacht voor de culturele en religieuze achtergrond van leerlingen is en meent dat dit als onderdeel of vakgebied in de lerarenopleidingen standaard een plek zou moeten krijgen.³⁵ Ook T8 doet deze suggestie, waarbij een van de groepsleden wel de kanttekening plaatst dat veel leerkrachten niet gemotiveerd zijn om meer te weten over de cultuur van allochtone kinderen.³⁶ F. (wo): 'Ik heb wel eens meegemaakt op school, nog voor 11 september, dat een lerares tegen een groep kinderen zei, volgens mij waren ze ook gewoon moslims, 'Weet je wat ik het ergste geloof vind: de islam!'. Dat soort mensen kan je niet veranderen'.

In enkele van de groepsgesprekken met Turkse jongeren kwam de functie van allochtone en/of gelovige leerkrachten als rolmodel ter sprake. Volgens de Utrechtse jongeren kan de etnische of religieuze achtergrond van de leerkracht een belangrijk verschil maken. I. (hbo) heeft veel steun aan een Turkse leerkracht op school. Deze leerkracht spreekt de leerlingen, in reactie op dingen die niet mogen, aan op hun rol in de gemeenschap. 'Hij zei dan: 'Je maakt onze gemeenschap heel erg laag'. C. (mavo) wijst op een algemeen verschil tussen al dan niet gelovige leraren: 'Leraren die gelovig zijn gebruiken hele andere woorden om ons te waarschuwen in de klas. Een leraar die geen geloof heeft zegt 'hou op' en die gaat schreeuwen en zo, maar een gelovige gebruikt hele andere woorden, waardoor je gaat nadenken en dingen vanzelf anders gaat doen'. Dit

³⁵ Onderzoek naar uitvalfactoren op de Pabo laat zien dat studenten vanallochtone herkomst ontevreden zijn over het klimaat op de opleiding. Ze voelen zich er minder thuis en rapporteren problemen met sociale integratie, congruentie met de thuiscultuur, ongelijkheid en discriminatie (Severiens et al. 2007). Derriks et al. (2002) vonden in onderzoek onder bo-leerkrachten dat slechts een minderheid op de Pabo de nodige diversiteitscompetenties heeft meegekregen.

³⁶ Zie ook Derriks et al. 2002.

gaat zowel op voor moslimleraren als voor de leraren op de Christelijke school van C. Er zouden meer allochtone/moslimleerkrachten moeten komen, zo stelt ook E. (wo) in T8, onder bijval van zijn groepsgenoten. G. (opleiding onbekend): 'Als het maar geen troetelallochtonen zijn'. E.: 'Het mag ook een allochtone leerkracht uit een andere doelgroep zijn. Dan heb je een rolmodel.... Ik had nooit verwacht dat ik op de universiteit kon studeren'.

Arbeidsmarkt

Ruimte voor cultuur en religie op het werk kan ook een issue vormen. Sommige jongeren gaan daar laconiek mee om, zoals wij al zagen in hoofdstuk 3. Zij stellen het punt bijvoorbeeld bij hun werkgever aan de orde en accepteren de uitkomst. Vooral een aantal jonge moslima's van Marokkaanse afkomst bleek te worstelen met de vraag hoe zij kunnen participeren op de arbeidsmarkt zonder zichzelf als gelovige te hoeven verloochenen.

De grenzen die zij daarbij hanteren kunnen uiteenlopen. Voor de een ligt deze bijvoorbeeld bij de aanraking van mannen, voor de ander is samenwerking met mannen binnen één ruimte al een probleem. Ook de 'hoofddoek' en de belemmeringen die deze kan opwerpen kwamen in vrijwel elk groepsgesprek met jonge vrouwen aan de orde. In M2 vertelt A. (Nederlandse bekeerlinge, mbo) dat ze bij een kapsalon ontslagen is omdat ze meedeed aan de Ramadan. Haar werkgeefster was bang dat zij dan de volgende week misschien wel een hoofddoek zou gaan dragen, en vond dat zoiets niet kan in een Nederlandse kapperszaak. In M5 vragen de meiden zich af waarom mensen toch zo veel problemen hebben met de *ghimaar* of het niet willen geven van een hand. Afgezien daarvan zijn zij toch hetzelfde als ieder ander? Zij willen graag werken, maar krijgen zo de kans niet.³⁷ Zo blijft onterecht de beeldvorming in stand als zouden moslims zich terugtrekken uit de maatschappij. 'Je wordt bevestigd in je vooroordelen', aldus groepsleidster L. Het ministerie wil vrouwen activeren 'maar zo gaan we gewoon weer thuis zitten'.

A in M2 stelt aanvankelijk dat het indienen van een klacht bij het meldpunt discriminatie weinig zin heeft, ook omdat het één

| ³⁷ Zie ook Schriemer & Kasmi (2007).

bedrijf is 'van de miljoenen die discrimineren'. De anderen in haar groep, evenals de meiden in M5, zijn echter van mening dat je om je recht te halen geduldig en niet te snel beledigd moet zijn, maar ook moet vechten. Als je het ergens niet mee eens bent, moet je een klacht indienen. Moslims moeten blij zijn dat dit soort mogelijkheden er is in Nederland. F. (wo) in T8 denkt dat het wel zal helpen als er meer advocaten zijn van moslimafkomst: als er dan dingen worden gezegd 'die echt niet kunnen', kun je daartegen in verweer komen.

Maar daarnaast moeten moslims aan werkgevers laten zien dat ze arbeidskrachten zijn die waardevol zijn voor een bedrijf. Volgens gespreksleidster L. in M5 zijn moslims vanuit hun religie juist verantwoordelijk in werk, ze zijn serieuzer. Ook B. (werkt, wo) stelt dat een goede islamitische burger in feite een modelburger is. G. (havo): 'Ik zou voor een bedrijf veel voordeliger zijn'. B. vertelt over een vriendin die bij een sollicitatie niet werd aangenomen omdat ze een hoofddoek droeg. Zij ging de discussie aan met de werkgever en vroeg om een proeftijd waarin ze zichzelf kon bewijzen. De werkgever stemde hiermee in, en nu werkt ze voor vast bij dit bedrijf. L. zou graag juist deze boodschap aan werkgevers overbrengen.

Volgens de jongeren is het nodig dat bij bedrijven kennis over de islam en begrip en respect voor islamitische medewerkers toemen. Communicatie over wederzijdse verwachtingen is daartoe de eerste voorwaarde. Zoals de islamitische sollicitant zou moeten proberen van tevoren te communiceren over eventuele afwijkingen van de bestaande regels en conventies, zo zou een bedrijf zich van tevoren kunnen informeren over iemands normen en waarden en achtergrond, meent C. (mbo) in M2. Ook rugdekking van meerderen in een bedrijf kan van groot belang zijn. Het is een steun als een baas je de vrije hand geeft, bijvoorbeeld om tijd te nemen voor het bidden, in het vertrouwen dat je die tijd compenseert, zo vinden enkele Marokkaanse kerngroepleden. Een laatste steunmogelijkheid is het faciliteren van eigen ondernemingen, zodat je een werkplek naar eigen waarden en normen kunt inrichten. Dit punt brengt D. in (Surinaamse afkomst, hbo), die zichzelf sinds zij is gaan praktiseren meer beperkingen oplegt, zoals meer afstandelijkheid in de omgang met mannen. Het lijkt haar niets 'om met alleen maar mannen op kantoor te zitten' en daarom wil ze graag een eigen bedrijf.

Dat alles neemt niet weg dat (ervaren) discriminatie voor veel jongeren een serieus te nemen belemmering vormt, die de neiging tot isolement of polarisatie kan doen toenemen.³⁸ Aan discriminatie als oorzaak van ongelijke toegang tot stage en werk moet dan ook met voorrang een einde worden gemaakt, een opgave die ook de overheid zich dient aan te trekken.

³⁸ Zie ook Entzinger en Dourleijn (2008). Zij besluiten hun boek met de aantekening dat Turkse en Marokkaanse jongeren in Rotterdam nu aanzienlijk somberder zijn over discriminatie en hun toekomstkansen dan tien jaar geleden, met alle risico's van dien.

DEEL III VOORBEELDPRAKTIJKEN

Inleiding

In het vorige deel hebben we gezien dat de behoeften van jongeren aan ondersteuning bij hun plaatsbepaling als moslim in Nederland van uiteenlopende aard zijn.

Aan de ene kant moeten zij leren het slachtofferdenken te overstijgen, zich te informeren over en staande te houden in de maatschappij vanuit hun eigen identiteit, en hun steentje bij te dragen aan overbrugging van de afstand tot en dialoog met de omgeving. Daartoe is empowerment van belang. Jongeren moeten bijvoorbeeld leren omgaan met negatieve emoties en met vragen van buitenstaanders over de islam, en leren hun behoeften naar voren te brengen. Belangrijke middelen hiertoe zijn training en coaching, participatie in activiteiten en organisaties en inspraak in beleid. Jongeren kunnen niet alles individueel en op eigen kracht. Zij hebben steun nodig van de kant van het gezin en andere (in)formele instituties. Ouders kunnen een belangrijke bron van steun zijn, maar zij hebben daarbij op hun beurt ondersteuning nodig. Voorts zijn informele praat- en studiegroepjes gewild; dit lotgenotencontact verdient eveneens ondersteuning. Ook rolmodellen, vooral in politiek en media, gelden als belangrijke bron van steun.

Informatie van en uitwisseling met deskundigen vormen manieren om kennis en inspiratie op te doen. Ondersteuning door bijvoorbeeld 'keurmerken' op betrouwbaarheid, facilitering van lezingen en vragenuurtjes, en op religie gespecialiseerde afdelingen van de bibliotheek zijn gewenst.

De toegankelijkheid van de moskee voor jongeren zou moeten toenemen. Dit betekent een opener houding van de imam en leerkrachten in het moskeeonderwijs, meer verband met de dagelijkse realiteit van de jongeren in de lessen en preken, het Nederlands meer als voertaal, meer jongerenactiviteiten en verlaging van de drempel voor meisjes en vrouwen.

Ook buiten de moskee moeten er laagdrempelige plekken zijn waar jongeren terecht kunnen, voor onderlinge uitwisseling, dialoog over groepsgrenzen heen, lezingen of consultatie van deskundigen. Activiteiten voor moslimjongeren zijn vaak erg ad hoc en zouden steviger verankerd moeten zijn, bijvoorbeeld door er ruimte aan te geven in reguliere voorzieningen of door structurele samenwerking met reguliere organisaties. Voorts moeten ook scholen en bedrijven meer openstaan voor behoeften en initiatieven van jonge moslims. Professionalisering over diversiteit verdient dringend aandacht.

Ten slotte zouden de jongeren erbij gebaat zijn als de samenleving moslims meer accepteert. Betere informatie over de islam en de 'gewone moslim' en meer contact en overbruggingswerk tussen moslims en niet-moslims zijn daartoe de geëigende middelen.

Naast de groepsgesprekken hield het onderzoek een inventarisatie in van voorbeeldpraktijken van ondersteuning van moslimjongeren, en van nadere beschrijving van een selectie hiervan. Projecten en initiatieven die tot doel hebben om jonge moslims bij hun plaatsbepaling in Nederland te ondersteunen, zijn daartoe onder de loep genomen. Het accent lag op initiatieven vanuit de eigen gemeenschap en organisaties.³⁹ De zoektocht naar deze praktijken vond plaats door literatuurstudie, de eigen netwerken, adviezen van sleutelfiguren en tips van de leden van de kerngroep en deelnemers aan de groepsgesprekken. Vanwege de lokalisatie van het project in Amsterdam lag hierbij het accent op lokale praktijken, maar we zochten ook breder. Het ging er daarbij niet om een representatief beeld te schetsen van alle mogelijke initiatieven voor of door moslimjongeren, maar vooral om zicht te krijgen op voorbeelden die kunnen inspireren, evenals op belangrijke do's en don'ts.⁴⁰

De beschreven praktijken beantwoorden voor een deel aan de behoeften die uit de groepsgesprekken bleken. Zo zijn er voorbeelden van trainingen en bijeenkomsten gericht op empowerment en lotgenotencontact en uitwisseling met deskundigen, en van een

³⁹ Het beschrijven van voorbeeldpraktijken uit reguliere instituties ging de mogelijkheden van dit onderzoek te boven, maar zou als vervolg op dit onderzoek zeker de moeite waard zijn.

⁴⁰ De in september 2008 officieel geopende poldermoskee kon helaas niet meer in het overzicht worden opgenomen.

eigen aanbod aan opvoedingsondersteuning vanuit zelforganisaties. Andere voorbeelden betreffen organisaties die inspelen op de behoefte aan een laagdrempelige moskee en een betere toegang tot betrouwbare religieuze informatie. Zoals gezegd lag het accent op initiatieven 'van onderop', direct voor en/of door jongeren. Initiatieven waarin het vergroten van de toegang van algemene voorzieningen centraal staat, professionalisering, of jeugdparticipatie en 'inspraak in beleid' kwamen minder in beeld, maar verdienen in een vervolg zeker aandacht.

Van de 23 beschreven praktijken vinden er zeven plaats vanuit zelforganisaties, vaak van jongeren. Nog eens vijf praktijken zijn gelieerd aan een moskee en vier praktijken zijn geïnitieerd door (multiculturele) studentenverenigingen. Enkele voorbeeldpraktijken zijn van koepelorganisaties met een breder takenpakket dan alleen het ondersteunen van jongeren. Enkele activiteiten zijn georganiseerd vanuit overheden, één door kennisinstituut FORUM. Ten slotte beschrijven we twee mediapraktijken: het internetforum Marokko.nl en de omroep NIO.

Leeswijzer

In hoofdstuk 1 geven we een korte beschrijving van de gevonden voorbeeldpraktijken. In de hoofdstukken 2 en 3 karakteriseren we de praktijken nader naar doelen en werkwijze, waarbij ook belemmeringen en kansen aan bod komen.

1. *Beschrijving van de voorbeeldpraktijken*

In dit hoofdstuk geven we een beknopte beschrijving van de voorbeeldpraktijken die zijn gevonden. Meer informatie over deze en andere voorbeeldpraktijken is beschikbaar via het Expertisecentrum Religie en Samenleving (ReS) van FORUM, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling (www.forum.nl).

Zelforganisaties

Vangnet, ontmoetingsplaats voor moslimmeiden, Amsterdam

Bij Vangnet kunnen moslimmeiden terecht in een gezellige huiskamer waar ze elkaar kunnen ontmoeten en samen kunnen eten. Deze huiskamer is tevens de vindplaats voor meiden die hulp of advies nodig hebben. Deze hulp geeft Vangnet vanuit een islamitische levensvisie. Waar nodig vindt doorverwijzing plaats naar professionele instellingen, die op hun beurt soms meiden naar Vangnet verwijzen. Vangnet organiseert ook 'self empowerment'-trainingen.

IslaamAangenaam, Amsterdam

Deze jongerenorganisatie is in 2003 opgericht door een groep van zeven Marokkaanse jongens uit het stadsdeel Bos en Lommer in Amsterdam. Aanleiding voor de oprichting was tweeledig: de oprichters zagen dat sommige jongeren in het stadsdeel (dreigden te) ontsporen en wilden hen ondersteunen en hen aldus 'op het goede pad' terugzetten. Anderzijds was er de wens om iets te veranderen aan het negatieve imago van de islam. IslaamAangenaam wil een positief beeld neerzetten. De organisatie biedt diverse activiteiten aan, waaronder 'vraag-en-antwoordsessies' in de moskee. (Neven)doel van de organisatie is het verkleinen van de afstand tussen jongeren en de moskee.

PPME, Vereniging van Islamitische jongeren in Europa, Amsterdam
PPME is in 1971 opgericht door de Indonesische Islamitische gemeenschap in Nederland. Doel van de vereniging is de kennis van de islam te vergroten. Vooral moslims uit Zuidoost-Azië bezoeken de activiteiten, maar iedereen is welkom. Activiteiten bestaan uit lessen, lezingen en activiteiten tijdens de feestdagen.

Moslimjongeren Amsterdam, Amsterdam (MJA)

Moslimjongeren Amsterdam (MJA) is in 2004 opgericht naar aanleiding van een onderzoek naar de maatschappelijke rol van moskeeën. Een van de aanbevelingen van dit onderzoek was dat moskeebesturen zich meer zouden richten op vrouwen- en jongeren(verenigingen), bijvoorbeeld door vertegenwoordigers op te nemen in het bestuur. MJA streeft ernaar om jongeren bagage mee te geven om deel te kunnen nemen aan moskeebesturen. Er is een kerngroep van 14 hoogopgeleide moslims, actief bij uiteenlopende moskeeën, die elk een eigen achterban hebben. Deze jongeren krijgen trainingen, organiseren en nemen deel aan debatten en conferenties.

Al-Amal vrouwenorganisatie, Utrecht

Al-Amal is in 2000 opgericht door een groep Marokkaanse vrouwen in de Utrechtse wijk Kanaleneiland. Al-Amal zet zich in om het persoonlijk welzijn van voornamelijk Marokkaanse vrouwen en hun kinderen in de wijk Kanaleneiland te verbeteren, vooral op het gebied van scholing, gezondheid, opvoeding, vrijetijdsbesteding en veiligheid. De vele activiteiten worden meestal opgezet nadat uit de achterban vraag hiernaar is gerezen.

Ettaouhid, sociaal-culturele vereniging, Rotterdam

Ettaouhid is een Marokkaanse culturele vereniging in Rotterdam. Hoofddoelstelling is het leveren van een positieve bijdrage aan de Rotterdamse samenleving. Dit gebeurt door allerlei (culturele) activiteiten: het organiseren van debatten en lezingen, discussiebijeenkomsten voor jongeren, huiswerkbegeleiding voor scholieren, taalonderwijs, scouting, *anasheed* (lofzang), opvoedcursussen. De vereniging Ettaouhid besteedt veel aandacht aan het vormen van jong kader: jongeren uit de eigen geledingen krijgen begeleiding om in de eigen organisatie en daarbuiten initiatieven te ontwikkelen. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar het onderwerp debat en dialoog.

Ar-Rayaan, Islam, kennis en wetenschap, Nijmegen

Ar-Rayaan is opgericht in 2004 in reactie op de negatieve beeldvorming over de islam in Nederland. De oprichting speelde in op een zichtbare behoefte aan islamitische kennis bij jongeren. Wekelijks zijn er lezingen. Ook verzorgen leden van Ar-Rayaan gastlessen islam op basis- en middelbare scholen.

Organisaties gelieerd aan de moskee

Moskee El-Oumma, Amsterdam

De Raad voor Marokkaanse Moskeeën in Nederland wil bij moskeeën een moderniseringstrend in gang zetten. Moskee El-Oumma in Slotervaart, Amsterdam is een 'pilot'. In de moskee wordt getracht kennis actief over te dragen en jongeren actief met het geloof bezig te laten zijn. Deze methodiek werkt vanuit 'de essentie van de islam' en jongeren worden uitgedaagd om zelf kennis te zoeken. In de moskee komen veel jongeren. De vrijdagpreek sluit af met een samenvatting in het Nederlands. Een keer per maand houdt de jongerenimam de gehele preek in het Nederlands. Daarnaast is er een scala aan activiteiten voor jongeren. Deze zijn gericht op ontmoeting, dialoog, islam in Nederland.

Jongerenvereniging Assoennah, Den Haag

Deze jongerenvereniging is onderdeel van de Assoennah moskee. In de moskee ontplooit de jongerenvereniging diverse activiteiten die tot doel hebben om jongeren 'in hun eigen taal' aan te spreken over de islam. Dat kunnen lezingen en (Arabische) lessen zijn, maar ook vrijetijdsactiviteiten zoals sport en een kamp. Bovendien is er een website met onder andere Nederlandstalige lezingen. De vereniging speelt hiermee tevens in op de grote behoefte die bij jongeren bestaat aan Nederlandstalige informatie over de (zuivere) islam.

Al-Manaar, meisjesvereniging, Den Haag

Al-Manaar is een meisjesvereniging voor meiden met een islamitische achtergrond of interesse in de islam, verbonden aan moskee Al Islam in Den Haag. Doel van de vereniging is om jonge vrouwen bewust te maken van hun rechten en plichten op het gebied van onderwijs werk en de maatschappij, waarbij zij worden aangemoedigd om hun culturele en religieuze identiteit te behouden. Er zijn allerlei activiteiten, op het gebied van religie, maar ook in het

kader van de vrije tijd. De best bezochte activiteit is de wekelijkse praatgroep.

Ulu Moskee, Utrecht

De moskee is gevestigd in de Utrechtse wijk Lombok, en is aangesloten bij Diyanet. De Ulu moskee werkt nauw samen met de Ulu jongerenvereniging. De jongerenvereniging heeft een eigen bestuur, een eigen gebouw (niet ver van de Ulu moskee) en eigen activiteiten. De moskee heeft een tamelijk gematigde koers/geloofsinvulling. Naast een plaats voor gebed is het ook een ontmoetingsplek, en niet alleen voor moslims. De Ulu moskee is in haar activiteiten onder meer gericht op uitwisseling met andere etnische groepen. Zo stond er in 2007 tijdens de Ramadan elke avond een tent in de Kanaalstraat waarin dagelijks een Iftar maaltijd kon worden genuttigd. Buurtbewoners van allerlei afkomst waren daarbij expliciet uitgenodigd. Behalve bij de slotavond waren er ook op de andere avonden vaak wel 30 à 40 autochtone buurtbewoners aanwezig. De moskee organiseert geregeld (op verzoek) rondleidingen.

Oss Ulu Moskee, Oss

De Oss Ulu Moskee was gelieerd aan Interact, een jongerenvereniging in Oss. Nu is deze vereniging onderdeel van de moskee geworden. De moskee bereikt veel jongeren: elke avond zijn er activiteiten, waaronder een inloop. Ook rond de feestdagen zijn er activiteiten voor jongeren. De moskee hoopt in de toekomst het aantal activiteiten nog te intensiveren.

Studentenverenigingen

Anatolia, studentenvereniging, Amsterdam

Deze Turkse studentenvereniging is opgericht in 1999. Anatolia organiseert sociale, culturele en educatieve activiteiten. Ook zijn er informele borrels en drie maal per week is er een inloop op de Vrije Universiteit, waar de vereniging bij aangesloten is. Anatolia wil bijdragen aan 'de bagage' van de leden, niet alleen in relatie tot hun opleiding, maar ook breder, op het gebied van cultuur en betrokkenheid bij de maatschappij.

Studentenunie Nederland (SUN), Amsterdam

SUN is een multiculturele studentenvereniging, waarvan voornamelijk Turkse studenten lid zijn. SUN organiseert vooral activiteiten op sociaal-maatschappelijk gebied en op het gebied van politiek en educatie. Zo kan men bij SUN een sollicitatietraining volgen. Ook is er een mentorproject, waarbij een student gekoppeld is aan een scholier. SUN bemiddelt verder bij stages.

Masriq, studentenvereniging, Den Haag

Deze vereniging is opgericht in 2003 voor studenten met een islamitische achtergrond. Masriq richt zich niet op één etniciteit: alle islamitische studenten zijn welkom. Uitwisseling met anderen, debat en dialoog zijn belangrijk. Verder wil de vereniging haar leden ondersteunen bij het leven als moslim in Nederland. Hiertoe worden allerlei activiteiten georganiseerd, waaronder een halal borrel en comedyavonden.

Moslimstudentenvereniging (MSVN), Nijmegen

De Moslimstudentenvereniging Nijmegen (MSVN) is een studentenorganisatie van en voor moslimstudenten aan de Radboud Universiteit Nijmegen en de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. De vereniging wil voorzien in een aangename islamitische omgeving voor de studenten en ook hun belangen behartigen. Daarnaast wil de vereniging een beter begrip voor de islam bewerkstelligen, onder andere door uitwisseling. Tot slot wil MSVN een positieve bijdrage leveren aan de betrokkenheid van moslims bij de Nederlandse samenleving.

Koepelorganisaties

Jongerenactiviteiten van het samenwerkingsverband van Marokkanen in Nederland (SMN), Utrecht

De jongerenactiviteiten van SMN zijn gericht op het stimuleren van de eigen kracht van jongeren en het zichtbaar maken hiervan. Streven is om de nieuwe generatie jongeren op de voorgrond te laten treden. SMN heeft de internetsite *Islamwijzer* geïntroduceerd. Daarnaast zijn empowermentweekends georganiseerd, alsmede een serie bijeenkomsten rondom radicalisering en een conferentie over de eigen kracht van Marokkaanse jongerenorganisaties.

Milli Görüs, sociaal-religieuze beweging

Milli Görüs is een sociaal-religieuze beweging die zich richt op integratie, emancipatie en participatie van (voornamelijk Turkse) moslims in de Nederlandse samenleving. Het hoofddoel van Milli Görüs is bijdragen aan het burgerschap van de leden. De organisatie wil graag dat haar achterban meedoet in de mainstream van de samenleving. Daarnaast streven zij naar versterking van de identiteit van hun leden door kennis over de eigen religieuze achtergrond. Het aanbod aan activiteiten van Milli Görüs is ook gericht op jongeren. Juist bij hen spelen participeren en presteren in de samenleving een grote rol. De organisatie wil jongeren ondersteunen bij het vinden van de eigen identiteit en plaats in de Nederlandse samenleving.

Overige organisaties

Kadertraining Marokkaanse jongeren, landelijk en provinciaal
FORUM heeft met enkele partners een kadertraining voor Marokkaanse jongeren ontwikkeld, die op landelijk en provinciaal niveau is uitgevoerd. De kadertrainingen beogen de vorming en versterking van persoonlijk leiderschap in de islamitische gemeenschap van Marokkaanse herkomst. Deelnemers zijn daardoor in staat als bruggenbouwers en rolmodel richtinggevende activiteiten uit te voeren met Marokkaanse jeugd op het gebied van sociale ethiek en morele ontwikkeling.

Voorlichting Opvoeding en Religie, Amsterdam

De voorlichting die activiteitencentrum Het Anker in Slotervaart verzorgt, is voor vrouwen van allerlei verschillende culturele achtergronden. Deze richt zich op het vinden van een balans tussen de eigen culturele en religieuze achtergrond en de eisen van de Nederlandse samenleving. De voorlichting gaat in op de vraag wat de islam over opvoeding zegt. Indien nodig kunnen moeders worden doorverwezen naar hulpverleningsinstanties.

Empowermenttraining, Amsterdam

De empowermenttraining die Amsterdam Slotervaart aanbiedt richt zich op het vergroten van de weerbaarheid van de deelnemers en het uitbreiden van hun kennis en vaardigheden. Daarnaast draagt de training bij aan de netwerkvorming van de jongeren en is het een

investering in de jongeren. De focus van de training als geheel ligt op het creëren van een volwaardige positie voor moslims in de Nederlandse samenleving. De training is bedoeld voor jongeren die een positie als informeel sleutelfiguur innemen. Achterliggend idee is dat de jongeren vervolgens zelf andere jongeren kunnen ondersteunen.

Media

Marokko.nl

Deze website, opgericht in 2000, is één van de grootste communities voor Marokkaanse jongen op internet. Marokko.nl biedt een podium voor jongeren om met elkaar over allerlei onderwerpen (waaronder religie) te praten en uit te wisselen. Het beheer van de fora is in handen van een veertigtal vrijwilligers. Deze 'moderatoren' verwijderen bijdragen die oproepen tot geweld en aanzetten tot haat, maar zijn verder terughoudend. Zij vinden het belangrijk dat er discussie kan (blijven) plaatsvinden: 'Door dat soort jongeren van de site te halen, haal je hun gedachten niet weg'. Marokko.nl heeft 150.000 leden en gemiddeld zijn er 45.000 unieke bezoekers per dag.

Nederlandse Islamitische Omroep (NIO)

De Nederlandse Islamitische Omroep (NIO) wil programma's maken op religieuze grondslag en wil informeren over het streven naar emancipatie en participatie van de moslimgemeenschap in Nederland, met eerbiediging van de democratische rechtsorde en tolerantie voor andersdenkenden. De NIO wil in (live-)uitzendingen, reportages, documentaires en andere programma's aandacht besteden aan de moslimgemeenschap in al zijn schakeringen.

2. *Doelen en doelgroep*

Welk doel streven de praktijken na en op wie richten zij zich? Welke lacune wil de praktijk opvullen of wat is het probleem waar de praktijk zich op richt?

Doelen

De meeste praktijken streven meerdere doelen na. Zo richten de activiteiten van het samenwerkingsverband van Marokkanen in Nederland zich zowel op het versterken van jongeren (in empowermentweekends) als op het vergroten van de beschikbaarheid van genuanceerde kennis over de islam (organisatie serie bijeenkomsten over radicalisering). In de analyse hebben we er per praktijk de drie voornaamste doelen uitgelicht. Dit levert het volgende beeld op. Veertien maal is het vergroten van de beschikbaarheid van genuanceerde kennis over de islam doel van de praktijk. Het vergroten van de beschikbaarheid heeft hier twee kanten: enerzijds gaat het om kennis voor de jongeren zelf. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Al-Manaar, waar een praatgroep wekelijks bijeenkomt om (religieuze) onderwerpen te bespreken. Een imam schuift regelmatig aan om vragen te beantwoorden. Anderzijds gaat het om kennis over de islam in de Nederlandse samenleving. De Moslimjongeren Amsterdam bijvoorbeeld volgen trainingen die hen beter in staat stellen deel te nemen aan debatten; PPME organiseert lezingen die toegankelijk zijn voor een breed publiek.

Uitwisseling met lot- of leeftijdgenoten is een doel dat elf praktijken noemen. Studentenverenigingen zijn een goed voorbeeld van praktijken waarbij uitwisseling met gelijkgestemden centraal staat.

Acht van de 23 praktijken streven het empoweren van jongeren na. Meestal doelen zij op het versterken van het zelfbeeld en de identiteit van de jongeren door hen bewust te maken van hun kwaliteiten en de bijdrage die zij - als moslim- aan de Nederlandse

samenleving kunnen leveren. Een voorbeeld hiervan is de Empowermenttraining in Amsterdam. Idee achter de training is dat de eenmaal getrainde jongeren op hun beurt andere jongeren zullen ondersteunen in hun plaatsbepaling als moslim in Nederland.

Bovenstaand doel ligt dicht aan tegen een ander doel dat op acht praktijken van toepassing is, namelijk jongeren ondersteunen bij het omgaan met je moslim-zijn. In het geval van empowerment ligt de nadruk sterk op de relatie van de jongere met de omgeving. Bij het ondersteunen in het moslim-zijn gaat het juist ook om de zoektocht van jongeren naar de manier waarop zij het beste volgens islamitische principes kunnen leven. Bij Vangnet en IslaamAangenaam staat dit doel voorop. Bij laatstgenoemde praktijk zijn er vraag-en-antwoordsessies, waarbij jongeren in de moskee aan de imam vragen kunnen stellen.

Het laagdrempeliger maken van de moskee is een doel dat van toepassing is op zeven praktijken. Hiertoe behoren de (jongerenverenigingen van) moskeeën, maar ook enkele andere organisaties spannen zich in om de toegankelijkheid van de moskee voor jongeren te vergroten. Taal lijkt daarbij een belangrijk medium. Jongeren verstaan het klassiek Arabisch in de moskee vaak niet en bijvoorbeeld de El-Oumma moskee komt tegemoet aan dit probleem. Eens per maand preekt de jongerenimam daar op vrijdag in het Nederlands.

Bij twee praktijken staat opvoedingsondersteuning (voor ouders van jongeren) centraal. Beide praktijken (Al-Amal en Voorlichting Opvoeding en Religie) werken nadrukkelijk vanuit de idee dat opvoeding en religie met elkaar verbonden (dienen te) zijn.

Doelgroep

Hieronder gaan we in op de doelgroep die de praktijken *in de praktijk* weten te bereiken. Veel praktijken staan open 'voor alle jongeren' of 'voor iedereen'. Toch blijkt meestal een specifieke groep van het aanbod gebruik te maken. In de meeste gevallen bestaat zo'n groep uit jongeren met een zelfde etnische achtergrond. Zo zijn er acht praktijken waar vooral Marokkaanse jongeren op af komen en vijf die vooral Turkse jongeren trekken. Daarnaast zijn er acht praktijken die zich richten op 'islamitische jongeren van allerlei herkomst' (vooral studentenverenigingen) en zeven die moslims ongeacht hun leeftijd tot hun doelgroep rekenen. Twee praktijken

hebben meisjes als doelgroep. Tot slot is er een aantal praktijken die ook niet-moslims tot hun doelgroep rekenen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Nederlandse Islamitische Omroep.

Aanleiding: op welk probleem spelen de praktijken in?

Bij elk van de praktijken is nagegaan wat de aanleiding was om de praktijk te ontwikkelen. Met andere woorden: welk probleem wilden ze aanpakken, of welke lacune (in het aanbod voor jonge moslims) wilden ze opvullen?

Ook hier geldt dat meestal geen eenduidige aanleiding te noemen is: het ontstaan van de praktijk is meestal een samenkomst van een aantal factoren, aanleidingen. Soms lijkt een katalysator nodig te zijn om daadwerkelijk met activiteiten voor jongeren te starten. Zo zijn opvallend veel praktijken gestart in 2004, na de moord op Theo van Gogh.

We kunnen echter een aantal hoofdmotivaties onderscheiden. In tien praktijken was een van de redenen voor het ontstaan het gegeven dat er voor jongeren onvoldoende kwalitatief goede informatie over de islam (in Nederland) aanwezig is. Zeven praktijken wilden inspelen op de lacune in het aanbod voor ondersteuning van jongeren bij het leven als moslims en bij actieve deelname aan de Nederlandse samenleving. 'De vraag is nu vooral hoe je als moslim je weg in Nederland kunt vinden. Het is aan de moslimgemeenschap om een begin te maken met de wederzijdse integratie [...]. Het is aan de moslims zelf om een volwaardige positie op te eisen [...]. Deze jongeren zoeken een plaats in de samenleving. Zij zijn op zoek naar hun identiteit, waar religie een onderdeel van uitmaakt. Ze hebben een drang naar kennis en vaardigheden. De empowerment-training wil een bijdrage leveren aan deze zoektocht'.

In zeven praktijken is het gegeven dat moskeeën nog onvoldoende slagen om jongeren te ondersteunen een lacune waar men op in wil spelen. In mindere mate (bij vijf praktijken) worden ook de ouders en professionele organisaties (bij drie praktijken) genoemd als ondersteuningsbron die jongeren (nog) niet biedt wat ze nodig hebben.

Negatieve beeldvorming over moslims in Nederland is een aanleiding geweest om activiteiten te starten bij zes praktijken, maar waarschijnlijk speelt deze reden op de achtergrond bij meer praktijken een rol.

In drie praktijken vormt het ontbreken van voldoende (gekwali-
ceerd) jong kader directe aanleiding voor activiteiten. Zij doelen
hierbij op kader dat de eigen geledingen kan versterken. Achter-
liggende motivatie is vaak dat de betrokkenen ervan overtuigd zijn
dat een verjongings- en moderniseringsslag nodig is om in de toe-
komst jongeren te kunnen (blijven) binden.

Drie praktijken noemen expliciet (het risico op) uitsluiting van de
Nederlandse samenleving en/of radicalisering als aanleiding voor
het starten van de activiteiten.

Vormen van ondersteuning

Alle praktijken werken aan de ondersteuning van jongeren bij het
vormgeven van hun leven als moslim in Nederland. Op welke domei-
nen heeft deze ondersteuning betrekking? In de meeste gevallen
gaat het (in ieder geval) om informatie en advies. Bijna alle praktijk-
ken organiseren bijeenkomsten als lezingen en debatten, waarin
deelnemers zich kunnen laten informeren over uiteenlopende
zaken. Advies is beschikbaar bij inloopmomenten en cursussen.

De ondersteuning heeft in 14 praktijken (ook) betrekking op religie.
Dit is het geval in sessies waarbij een imam vragen beantwoordt,
maar ook op Marokko.nl in de fora die betrekking hebben op religie.

In negen gevallen richt de praktijk zich nadrukkelijk op de wij-
dere maatschappelijke context. De vele empowermentactiviteiten
zijn hiervan een voorbeeld. In zeven praktijken staat emotionele of
sociale steun (mede) centraal, zoals bij Vangnet, waar meiden langs
kunnen komen met concrete problemen. Bij Milli Görüs bestaat de
mogelijkheid om bij conflicten tussen ouders en een jongere hulp
van een mediator van de organisatie te vragen.

3. *Werkwijze, kansen en belemmeringen*

In dit hoofdstuk gaan we na welke vorm de praktijken aannemen en welke werkwijzen ze gebruiken. Ook bespreken we de eventuele samenwerkingspartners. Tot slot gaan we in op kansen en belemmeringen bij de voorbeeldpraktijken.

Werkwijze

Omdat de meeste praktijken verschillende activiteiten beslaan, passen zij meestal ook diverse werkwijzen toe. De face-to-facebijeenkomsten komen het meeste voor, namelijk bij 18 van de 23 praktijken. Zestien praktijken geven (bovendien) cursussen en trainingen. Deze lopen uiteen van eenmalige trainingsbijeenkomsten tot een langlopend cursusaanbod.

Vier praktijken werken met de inzet van rolmodellen. Een voorbeeld hiervan is het mentorproject van SUN: een student begeleidt een scholier een jaar lang bij het maken van keuzen, bijvoorbeeld rondom verdere studie.

Een aantal praktijken legt zich toe op het organiseren van grote debatten en conferenties, waarbij zij klinkende namen als gastspreekers uitnodigen (Tariq Ramadan, Ahmed Aboutaleb). Deze personen zijn wellicht geen rolmodellen, maar gelden soms wel als inspiratiebron, zo blijkt uit de grote opkomst bij dergelijke evenementen.

Bij vier praktijken, zoals Marokko.nl en de Nederlandse Islamitische Omroep, vormen media-activiteiten de kern.

Het zijn vrijwilligers die de overgrote meerderheid van de praktijken (19) uitvoeren. In de meeste gevallen zijn dit jongeren, hoewel ze vaak iets ouder zijn dan de doelgroep die ze willen bereiken. Daarnaast zijn er praktijken waarin (ook) professionals actief zijn. Voorbeelden zijn Voorlichting Opvoeding en Religie en Moslimjongeren Amsterdam. Laatstgenoemden zijn vrijwilligers,

maar zij nodigen soms professionele trainers uit. Een bijzondere categorie vormt de imam: in drie praktijken is hij (intensief) betrokken bij de activiteiten.

Een categorisering naar soorten partners waarmee de praktijken samenwerken is niet goed mogelijk: partners worden namelijk gezocht en gevonden rondom heel concrete activiteiten. Studentenverenigingen zoeken partners in het bedrijfsleven als het om bemiddeling bij stages of om sponsoring gaat. Opvoedingsondersteuningspraktijken willen graag effectief kunnen doorverwijzen naar professionele hulpverlening. Een aantal praktijken vindt in de gemeente een partner en subsidiënt van activiteiten. Ook religieuze instellingen vormen samenwerkingspartners, bijvoorbeeld rondom een interreligieuze dialoog of bij de viering van feestdagen. *Iftar*maaltijden vormen voor veel praktijken aanleiding om relaties met de omgeving aan te gaan.

Kansen en belemmeringen

Bij de praktijken is nagegaan wat kansen en belemmeringen zijn bij de uitvoering van de activiteiten en het nastreven van de gestelde doelen. De grootste belemmering blijkt te zijn dat er (uitsluitend) vrijwilligers werken. De ambities zijn hoog en de betrokkenen willen veel bewerkstelligen. Vaak zijn er te weinig vrijwilligers beschikbaar en dan rust een te zware last op te weinig schouders. In een enkel geval is het niet het aantal vrijwilligers dat problematisch is, maar de kennis en vaardigheden die zij in huis hebben. Zo zou Marokko.nl graag een theologisch geleerde inzetten op de religieuze fora, maar het blijkt heel lastig te zijn om een dergelijke 'multitasker' te vinden.

Van veel praktijken bestaat het beeld dat enkelen heel veel doen. En wanneer een vrijwilliger het goed doet, bestaat het risico dat hij/zij ermee stopt omdat zijn/haar kwaliteiten ook door anderen worden ontdekt die de mogelijkheid hebben een betaalde baan aan te bieden. Vrijwilligers die al lang meedraaien worden bovendien ouder en stichten wellicht een gezin. Ook dit is vaak reden om de activiteiten te staken. Dit verklaart waarom veel praktijken investeren in kadervorming vanuit de eigen geledingen. De inzet van jong kader verloopt overigens ook niet altijd probleemloos. Er blijkt vaak een kloof te bestaan tussen de oudere bestuurders (bijvoor-

beeld van een moskee of een culturele vereniging) en de jonge aspiranten. De praktijk Moslimjongeren Amsterdam is uit een dergelijke kloof voortgekomen.

Een aantal praktijken noemt het gebrek aan financiële middelen. Soms lukt het niet om subsidie te krijgen, bijvoorbeeld als zij niet aannemelijk kunnen maken dat het gaat om een religieuze activiteit met een maatschappelijk doel. In andere gevallen vindt de praktijk de weg naar subsidie lang, ingewikkeld en (te) inspannend. Voor sommige praktijken is ook het gebrek aan een goede ruimte voor de activiteiten een belemmering.

Een aantal praktijken worstelt met de kwestie van professionalisering. Hun activiteiten zijn succesvol, zij weten een doelgroep te bereiken die niet in het vizier is van reguliere instellingen. Daarom gaan zij samenwerkingsrelaties aan. Hun partners gaan vervolgens 'eisen' stellen, waaraan zij niet altijd kunnen of willen voldoen. Bij Al-Amal bijvoorbeeld vinden de partners de sterk wisselende opkomsten bij activiteiten een probleem. Al-Amal kan en wil echter geen stabiele bezoekersaantallen garanderen: het staat de achterban vrij om te komen of niet. Een aantal praktijken klaagt juist dat (potentiële) partners hen nog niet heel serieus nemen. Dit heeft in hun beleving te maken met de religieuze signatuur: (potentiële) partners zijn zich er vaak nog niet van bewust dat een moskee daadwerkelijk een bijdrage kan leveren aan het oplossen van maatschappelijke problemen.

Een klein aantal praktijken heeft last van negatieve beeldvorming in eigen kring, zoals Vangnet, dat buitenstaanders soms 'extremistisch' noemen. Buitenstaanders vinden de studentenvereniging SUN juist soms te vrijzinnig.

Er zijn ook kansen: hoe komt het dat een deel van deze praktijken zo succesvol is als het gaat om deelnemersaantallen of tevredenheid van leden?

Voor een deel is het antwoord op deze vraag al gelegen in de aanleiding om met de praktijk te starten. In de meeste gevallen wilden de betrokkenen immers voorzien in een leemte, bijvoorbeeld het ontbreken van voldoende kwalitatief goede informatie over de islam in Nederland. Blijkbaar slagen de praktijken erin om deze lacune op te vullen. Zelf wijten zij dit vooral aan twee zaken: de sfeer van vertrouwen en het feit dat ze direct proberen in te spelen

op vragen van jongeren. Wat betreft het eerste: de specifieke culturele en religieuze context maakt dat jongeren het gevoel hebben dat ze juist voor deze onderwerpen terechtkunnen bij de praktijken. Daarnaast is het ook gewoon gezellig om met lot- en leeftijdgenoten om te gaan, bijvoorbeeld in studentenverenigingen. Het inspelen op vragen van jongeren krijgt vaak gestalte in dialoogavonden en debatten. Het lukt deze praktijken om in te spelen op de actuele kwesties. Een aantal praktijken organiseert bijvoorbeeld bijeenkomsten om te praten over Wilders.

Referenties

- Baerveldt, C. (2003). Peerresearch als wetenschappelijk pluspunt. In: *Participatief Jeugdonderzoek*. Utrecht: Van Gorcum.
- Berg, G. van den (2003). Over de grenzen. Participatief jeugdonderzoek in Europa en Australië. In: *Participatief Jeugdonderzoek*. pp. 103-115. Utrecht: Van Gorcum.
- Buijs, F. & Steenis, A. van (2007). *Professionals en radicalisering. Een programma van het Centrum voor Radicalisme- en Extremisme-Studies (CRES) (interne notitie)*. Amsterdam: IMES/CRES.
- Buitelaar, M. (2006). *Islam en het dagelijks leven*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Demant, F. (2005). *Islam is inspanning. De beleving van de islam en sekseverhoudingen bij Marokkaanse jongeren in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Derriks, M. & G. Ledoux, & M. Overmaat & Eck, E. van (2002). *Omggaan met verschillen, competenties van leerkrachten en schoolleiders*. Amsterdam: SCO Kohnstamm Instituut.
- Distelbrink, M. (te verschijnen). Aandacht voor diversiteit in jeugdbeleid. In: Pels, T. (red.). *Meetladder ecologische validiteit van interventies* (werktitel). Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Driessen, D., M. van der Werf & Boulal, A. (2004). *De maatschappelijke rol van moskeeën in Amsterdam*. Amsterdam: Nieuwe Maan en ICP Advies.

- Eck, S. van (2008). *Radicalisering in het klaslokaal. Hoe te herkennen en handelen?* Amsterdam: UVA/CNA.
- Entzinger, H. & Dourleijn, E. (2008). *De lat steeds hoger: de leefwereld van jongeren in een multi-etnische stad.* Assen: Van Gorcum.
- Geense, P. & Pels, T. (2002). Allochtone jongeren op het internet. In: *Migrantenstudies*, 18, 2-19.
- Harchaoui, S. & Huinder, Ch. (red.) (2003). *Stigma: Marokkaan! Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep.* Utrecht: FORUM.
- Hart, H. 't. (2003). Resultaten van peerresearch als bruikbare weergave van de werkelijkheid. In: *Participatief Jeugdonderzoek.* Utrecht: Van Gorcum.
- Hazekamp, J.L. (2003). Onderzoek in handen van jongeren. Een bijdrage tot een dialoog tussen jongeren en volwassenen. In: *Participatief Jeugdonderzoek*, pp. 19-37. Utrecht: Van Gorcum.
- Koning, M. de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims.* Amsterdam: Bert Bakker.
- Kroneman, M. & Winter, M. de (2003). Divers en betrokken: waarom en hoe onderzoek samen met kinderen en jongeren. In: *Participatief Jeugdonderzoek*, pp. 9-16. Utrecht: Van Gorcum.
- Leeman, Y. & Pels, T. (2006). Citizenship Education in the Dutch Multi-Ethnic Context. *European Education*, 38(2), 64-76.
- Leeman, Y. & Ledoux, G. (2003). Intercultural Education in Dutch Schools. *Curriculum Inquiry*, 33(4): 385-400.
- Nijsten, C. (1998). *Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland.* Assen: Van Gorcum.

Noom, M. & Winter, M. de (1999). *Op zoek naar verbondenheid: zwerfjongeren aan het woord over de verbetering van de hulpverlening*, p. 62. Utrecht: Universiteit van Utrecht.

Notitie Scheiding Kerk en Staat (2008). Amsterdam: Informatie Huishouding gemeente Amsterdam.

Pels, T. (1991). *Marokkaanse kleuters en hun culturele kapitaal: Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

Pels, T. (1998). *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan*. Assen: Van Gorcum.

Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren*, Assen: Van Gorcum.

Pels, T. (2005a). Marokkaanse vaders. Van patriarchen tot betrokken paternalisten. In: M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 215-301. Assen: Van Gorcum.

Pels, T. (2005b). Divers vaderschap. Slotbeschouwing. In: M. Distelbrink, P. Geense, & T. Pels (red.). *Diversiteit in vaderschap. Chinese, Creools-Surinaamse en Marokkaanse vaders in Nederland*, pp. 301-327. Assen: Van Gorcum.

Pels, T. & Distelbrink, M. (2000). Opvoedingsondersteuning: vraag en aanbod. In: T. Pels (red.). *Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en pedagogische afstemming tussen gezin en school*, pp. 172-204. Assen: Van Gorcum.

Pels, T., & Gruijter, M. de (2005). *Vluchtelingengezinnen en Integratie. Opvoeding en ondersteuning in Iraanse, Irakese, Somalische en Afghaanse gezinnen in Nederland*. Assen: Van Gorcum.

Pels, T., Lahri, F., Dogan, G. & El Madkouri, H. (2006). *Pedagogiek in moskee Othman, Al Wahda en Ayasofya (serie van 3)*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en FORUM.

Pels, T. & Nijsten, C. (2003). Myths and Realities of Diversity in Parenting and Parent-child Relations: A Comparison of Indigenous and Non-indigenous Families in The Netherlands. In: L. Hagendoorn, J. Veenman and W. Vollebergh (eds.). *Integrating Immigrants in The Netherlands. Cultural versus Socio-Economic Integration*, pp. 63-90. Aldershot/Burlington: Ashgate.

Phalet, K. & Wal, J. ter (red.) (2004). *Moslim in Nederland*. Den Haag: SCP.

Phalet, K., Vanlotringen, C. & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: ERCOMER.

Roy, O. (2003). *De globalisering van de islam*. Amsterdam: Van Genneep.

Severiens, S. Wolff, R., Meeuwisse, M., Rezai, S. & Vos, W. de (2007). *Waarom stoppen zoveel allochtone studenten met de Pabo? Samenvatting van vijf studies*, p. 68. Rotterdam: Risbo/Erasmus Universiteit.

Welle, I. van der & Mamadouh, V. (2008). *Links en labels. Identiteiten en identificatiestrategieën van Amsterdamse jongvolwassenen*. Amsterdam: UvA/AMIDSt.

Winter, M. de (2004). *Opvoeding, Onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief*. Den Haag: WRR.

Bijlage I Opzet van het onderzoek

Achtergrond: jeugdparticipatief onderzoek

Het onderwerp van dit onderzoek leent zich bij uitstek voor onderzoek waarin jongeren niet alleen als respondenten figureren, maar ook een actieve rol spelen bij het nader bepalen van gespreksthe-ma's, uitvoeren van het onderzoek, interpreteren van de resultaten, formuleren van aanbevelingen en presenteren daarvan. Kortom: om de geschetste problematiek te onderzoeken heeft het project een jeugdparticipatief karakter gekregen. Dit achten wij temeer van belang, omdat juist de betreffende jongeren vaak met uitsluiting (ook als moslim) te maken hebben (Entzinger & Dourleijn 2008; Phalet & Ter Wal 2004) en behoefte hebben aan respect en ontwik-keling van verantwoordelijkheid en autonomie (bijvoorbeeld Pels 2003).

Onder invloed van het internationale verdrag voor de rechten van het kind wordt onderzoek naar jeugd steeds vaker samen met de jeugd uitgevoerd, omdat zelf meewerken aan een onderzoek ook een vorm van participatie en empowerment is. Participatief onder-zoek of peerresearch is een vorm van onderzoek waarin jongeren uit een bepaalde doelgroep optreden als medeonderzoekers van pro-blemen die zich binnen dezelfde doelgroep voordoen (Noom & De Winter 1999). De jongeren die actief participeren in het onderzoek zijn te zien als een gemotiveerde voorhoede van de jongeren die over dit soort onderwerpen nadenken (zie 't Hart, 2003).

Kenmerkend voor dit type onderzoek is dat de jongeren actief betrokken zijn bij de verschillende fasen van het onderzoeksproces. Dit type onderzoek komt voort uit verschillende onderzoekstradi-ties, zoals het actieonderzoek, participatief buurtonderzoek en cliëntenonderzoek. Volgens Noom en De Winter ligt het begrip empowerment ten grondslag aan deze benaderingen: het proces waarbij individuele, relatief machteloze personen met elkaar in dia-

loog treden met als doel om via collectieve actie hun omgeving te veranderen. Als het om kinderen en jongeren gaat is het sleutelwoord vaak participatie: het proces waarin jeugdigen al doende leren om actief betrokken te zijn bij beslissingen over hun leefsituatie of leefomgeving (1999:11). Peerresearch is ook een instrument voor empowerment van jongeren tegenover volwassenen (Baertveld 2003). Zij kennen de resultaten van het onderzoek, ze weten dat ze niet alleen voor zichzelf spreken en hebben tijdens de training gesprekstechnieken opgedaan.

De specifieke onderzoeksmethoden die peerresearch gebruikt zijn zeer divers, maar veelal betreft het kwalitatieve methoden (zie Kroneman en De Winter 2003). Voordeel van het participatief onderzoek is dat jongeren uit de doelgroep zelf dié jongeren weten te bereiken die door volwassen onderzoekers niet worden getraceerd. Peerresearch wordt vaak gebruikt vanwege de vertrouwensrelatie van de jongeren met de onderzochten (Baertveldt *ibid.*). Een ander voordeel is dat jongeren onderling eerder zaken aan de orde stellen dan wanneer volwassenen het gesprek domineren. Jongeren blijken het te waarderen als leeftijdgenoten hen interviewen en vaak gaat de discussie ook na het eigenlijke interview verder (Hazekamp 2003). Wanneer hun een zekere autonomie wordt verleend zijn jongeren ook meer in staat en bereid om, met de door hen zelf verworven inzichten, invloed uit te oefenen op de politiek en op maatschappelijke instellingen.

Uiteraard is kwaliteit van het werk een belangrijk punt van aandacht. Daarom is het van belang dat de betreffende jongeren een goede training krijgen en vervolgens stap tot stap worden begeleid. Van den Berg (2003) constateert dat jongeren zich onder deze voorwaarden onderzoeksmethoden snel eigen kunnen maken en een hoge mate van reflexiviteit en betrokkenheid tonen.

Werkwijze

Het project bestond uit drie delen. In elk ervan speelden jongeren zelf een belangrijke rol, ondersteund door FORUM en het Verwey-Jonker Instituut: groepsgesprekken over de plaatsbepaling van jongeren als moslim in Nederland en behoeften aan ondersteuning daarbij; inventarisatie van voorbeeldpraktijken; opstellen van een actieprogramma.

Hierna gaan we in op de opzet van elk deelonderzoek.

Deelonderzoek 1: Groepsgesprekken

Een belangrijk doel in het onderzoek vormde participatie van jongeren. Dit was het geval bij het in beeld brengen van hun plaatsbepaling als moslim in Nederland, en bij het formuleren van aanbevelingen voor ondersteuning. Dit doel bereikten we door het formeren van een kerngroep van jongeren, die vervolgens elk een groepsgesprek arrangeerden waarin jongeren met elkaar van gedachten konden wisselen. Participatief onderzoek is vooral effectief als de onderzochten zelf, ondersteund door de gegevens, iets kunnen veranderen aan een ongewenste situatie. In latere fasen van het project hebben de jongeren van de kerngroep zich met elkaar en met representanten van belangrijke maatschappelijke instituties gebogen over mogelijke oplossingen van aangedragen knelpunten en bijgedragen aan een plan van aanpak.

Samenstelling van de onderzoekspopulatie

Van belang bij de opzet van jeugdparticipatief onderzoek is dat de deelnemers zich kunnen herkennen in de gespreksthema's en resultaten. Om deze reden is een zekere homogeniteit in de groepssamenstelling gewenst. Deze is gerealiseerd door de jongeren die tot de kerngroep behoorden zelf de door hen te leiden gespreksgroep te laten samenstellen uit hun eigen informele kring.

De kerngroep bestond uit jongeren van Marokkaanse en Turkse herkomst. Zij behoren tot de twee grootste moslimgroepen in Nederland. Deze groepen vertonen onderling een aantal belangrijke verschillen. Zo zijn Turken vatbaarder voor secularisatie, vaker voorstander van scheiding van kerk en staat, maar ook religieus beter georganiseerd (Phalet & Ter Wal 2004). Omdat allochtone jongeren zich bovendien nog sterk naar land van herkomst identificeren (zie bijvoorbeeld Dagevos 2001), organiseerden we het onderzoek deels langs etnische lijnen. De jongeren van de kerngroep waren echter vrij in de samenstelling van hun eigen gespreksgroepen, hetgeen ertoe leidde dat sommige groepen breder van samenstelling waren.

Ook met verschillen naar sekse is rekening gehouden. Zoals Demant (2005) heeft laten zien, kunnen gesprekken in naar sekse gemengde groepen en groepen met alleen meisjes en jongens uiteenlopende dynamieken vertonen. Voorts blijkt de normatieve

invulling die jongeren aan hun moslim-zijn geven vaak familiewaarden te betreffen, waarbij het accent sterk ligt op sekseverhoudingen (Phalet et al. 2000; Phalet & Ter Wal *ibid.*). De meeste groepen waren homogeen naar sekse, enkele groepen waren gemengd.

Het onderzoek richtte zich op jongeren die zich identificeren als moslim. Deze jongeren kunnen naar profiel uiteenlopen. Uitgaande van de globale vierdeling zoals door Demant (*ibid.*) voorgesteld, ging het in ieder geval om de categorieën rechtleers/kritisch, rechtleers/niet-kritisch en rekkelijk/kritisch. Jongeren in deze kringen zijn immers meer bewust op religie georiënteerd. De vierde categorie, rekkelijk/niet-kritisch, kenmerkt zich door een geringere interesse in de religie; voor de betreffende jongeren vormt de islam voornamelijk een identity marker. Om de breedte aan ervaringen zoveel mogelijk recht te doen is spreiding naar de genoemde profielen nastreefd, waarbij gekozen is voor de leeftijdscategorie 15 - 25 jaar.

Bijlage II bevat een nadere omschrijving van de samenstelling van de kerngroep en van de gespreksgroepen naar etniciteit, sekse, leeftijd, opleidingsniveau en 'profiel'.

Vorbereidende fase

De werving en training van de jongeren was een punt van speciale aandacht. De jongeren zijn door FORUM/Verwey-Jonker Instituut geworven via moskeeën, zelfhulporganisaties, studentenorganisaties en via de sneeuwbalmethode. Fadoua Lahri, woonachtig in Slotervaart en van meet af aan als extern onderzoeker bij het project betrokken, speelde in de werving van de jongeren van de kerngroep en in de coördinatie van de kerngroep een cruciale rol.

Het was de bedoeling dat er zes jongeren van Marokkaanse en zes van Turkse afkomst benaderd zouden worden, die elk een groepsgesprek zouden organiseren en leiden. Zoals we in Bijlage II beschrijven had de werving veel voeten in de aarde. Uiteindelijk lukte het om negen jongeren te werven, zes van Marokkaanse en drie van Turkse afkomst.

Met beide subgroepen zijn bijeenkomsten gehouden om de organisatie en inhoud van de groepsgesprekken voor te bereiden. Zo namen we een checklist door waarin de verschillende stappen en benodigdheden voor de werving van groepsleden en organisatie van het groepsgesprek stonden uiteengezet. Door literatuurstudie en gesprekken met sleutelfiguren voorzag het Verwey-Jonker Instituut

in de inhoudelijke voorbereiding voor deze bijeenkomsten. Van de discussies maakte het projectteam een verslag en een analyse, die met de jongeren werd besproken in een volgend gesprek. Hierin werden de verschillende thema's en vragen voor de groepsgesprekken gezamenlijk vastgesteld. Daarbij werd ook ingegaan op de suggesties van de jongeren over de volgorde van vragen en de bewoording ervan. Zie ter illustratie de gespreksagenda zoals opgesteld door I., een van de kerngroepleden.

Ten slotte kregen de jongeren een training in het voeren van de groepsgesprekken. Anders dan deze formulering suggereert was ook de training interactief van aard. Niet alleen de onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut en FORUM, maar ook de jongeren van de kerngroep deden voorstellen over de introductie, aanpak van de gesprekken en manieren om jongeren in hun groepen op hun gemak te stellen en aan de praat te krijgen.

Het projectteam stelde verschillende materialen samen: een folder voor werving van leden van de kerngroep; een intakeformulier voor leden van de kerngroep; een omschrijving van hun taken en werkzaamheden; een folder die de kerngroepleden konden gebruiken bij de werving van deelnemers aan hun groepsgesprekken; een lijst met aandachtspunten bij de werving; een stappenplan ten behoeve van de voorbereiding op en gespreksleiding in de groepsgesprekken, een verklaring van intentie tot deelname en een certificaat voor leden van de kerngroep. Dit alles voor de werving van kerngroepleden en deelnemers aan hun gesprekken, voor de voortgang van de werkzaamheden door de kerngroep en voor de organisatorische en inhoudelijke voorbereiding van de groepsgesprekken.

Groepsgesprekken met jongeren

Van de voorgenomen twaalf groepsgesprekken zijn er uiteindelijk tien gerealiseerd, zes door Marokkaanse leden van de kerngroep, drie door Turkse leden van de kerngroep, en één door onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut. Vier groepen waren naar sekse gemengd, drie groepen bestonden uit alleen jonge vrouwen, drie uit (bijna) alleen jonge mannen. De groepsomvang varieerde van zes tot twaalf personen.

De groepsgesprekken waren opgesplitst in twee delen. In de eerste helft van het gesprek lag het accent op de beleving van de jongeren van hun zoektocht als moslim in Nederland. In de tweede

helft van het gesprek stonden knelpunten en behoeften op het punt van ondersteuning centraal, evenals mogelijkheden de ondersteuning van jongeren te verbeteren. Tevens kregen de jongeren de vraag voorgelegd of zij voorbeelden wisten van goede praktijken van ondersteuning, om de zoektocht van het projectteam naar voorbeeldpraktijken (zie projectfase 2) richting te geven.

De leiding van de gesprekken was in handen van de jongeren van de kerngroep. Leden van het projectteam waren wel bij het gesprek aanwezig; zij verleenden waar nodig assistentie bij de organisatie en inhoudelijke voortgang en verzorgden de verslaglegging.

Analyse en rapportage

De groepsgesprekken zijn waar mogelijk met de band opgenomen. In één groepsgesprek gaven de jongeren hiervoor geen toestemming. De overige gesprekken zijn waar relevant verbatim uitgewerkt. Het materiaal is langs inductieve weg geanalyseerd: er zijn niet op voorhand categorieën opgelegd, maar nadere categorisering vond plaats op grond van wat uit het materiaal spreekt. In de analyse is naast etniciteit gekeken naar sekse en religieus profiel van de jongeren. Leeftijd en opleidingsniveau - de spreiding naar deze laatste factor was niet heel groot - bleken in dit onderzoek minder onderscheidend.

In de rapportage van de bevindingen is ervoor gekozen de uitspraken van de jongeren zoveel mogelijk recht te doen door hen veelvuldig te citeren. Voor zover ook in andere bronnen informatie is te vinden over de besproken thema's maken we hiervan melding in voetnoten.

Deelonderzoek 2: Inventarisatie van voorbeeldpraktijken

Het tweede deel van het project was gericht op het verzamelen en beschrijven van voorbeeldpraktijken van ondersteuning voor en/of door jongeren. Vanwege de lokalisatie van het project in Amsterdam lag hierbij het accent op lokale praktijken, maar we zochten ook breder. Het ging er daarbij niet om een representatief beeld te schetsen van alle mogelijke initiatieven voor of door moslimjongeren, maar vooral om zicht te krijgen op voorbeelden die kunnen inspireren, evenals op belangrijke do's en don'ts. Daarbij

werd het belangrijk geacht zicht te krijgen op de vraag welke partijen betrokken (zouden moeten) zijn bij de ondersteuning van jonge moslims, mede met het oog op verankering van daarop gerichte activiteiten.

De zoektocht naar voorbeeldpraktijken is als volgt verlopen. Als eerste is een quick scan uitgevoerd. Deze bestond uit een search van de afdeling Informatie en Communicatie van het Verwey-Jonker Instituut door relevante databases en websites, aangevuld met tips van collega-onderzoekers en projectpartners. Vervolgens zijn praktijken die de jongeren in de groepsgesprekken hebben genoemd toegevoegd aan de resultaten van de quick scan. Daarnaast bleek het 'sneeuwbaaleffect' nog enkele praktijken op te leveren: bij het onderzoek naar praktijken noemen contactpersonen weer andere praktijken. Uiteindelijk leverde deze zoektocht ongeveer tachtig namen van praktijken en contactpersonen op.⁴¹

In een aantal gevallen bleek de betreffende praktijk nergens te vinden (geen contactgegevens beschikbaar), of bleek de praktijk niet meer te bestaan. Met de overige praktijken is vervolgens via de mail of telefoon contact gezocht. Het contact had tot doel vast te stellen of het inderdaad ging om een ondersteuningspraktijk als bedoeld. In een aantal gevallen lukte het niet contact te leggen; de betreffende praktijken zijn buiten de selectie gebleven. Met de contactpersonen die we wel konden bereiken is nagegaan of de praktijk geschikt zou zijn voor de inventarisatie. Uiteindelijk zijn 23 praktijken geselecteerd en uitgebreid beschreven. Dit zijn de praktijken die binnen het project pasten én waarvan de contactpersonen bereid waren mee te werken aan ons project. In Deel III gaan we in op de geselecteerde praktijken.

Deelonderzoek 3: Formulering van aanbevelingen

De derde fase van het project was erop gericht het programma van eisen, mede aan de hand van de verworven inzichten over goede en relevante partijen, om te zetten in een actieplan, op basis waarvan FORUM een gericht plan van aanpak kan ontwikkelen.

⁴¹ Dit is inclusief ongeveer tien provinciale steunfuncties die zijn benaderd met de vraag of zij praktijken kenden gericht op de ondersteuning van jongeren als moslim in Nederland. Van de 80 praktijken zijn er ongeveer 15 aangedragen in de groepsgesprekken.

Hiertoe zijn de resultaten van de voorgaande fasen besproken in twee expertmeetings. In de eerste expertmeeting werd, vanuit de behoeften die in het project naar voren kwamen, besproken welke praktische mogelijkheden, werkzame factoren en valkuilen van belang zijn bij het realiseren van steunpraktijken voor/door jongeren. Dit gebeurde met de kerngroep en met daarbij (jonge) experts die op dat terrein door de wol zijn geveerd. In de tweede expertmeeting stonden de mogelijkheden van verankering van initiatieven in praktijk en beleid centraal, en gingen jongeren van de kerngroep daarover in gesprek met 'beslissers': politici, beleidsfunctionarissen en leiders uit de moslimgemeenschap op stedelijk niveau.

De twee expertgroepen kregen ter voorbereiding een door de projectgroep opgestelde samenvatting van de resultaten van de eerste twee fasen, samen met een inhoudelijk agendavoorstel.

De beide expertgroepen werden in de meetings uitgedaagd om te komen met aanbevelingen voor een actieplan met enkele centrale prioriteiten. Dit plan vormt de aanzet voor een door FORUM vorm te geven plan van aanpak en is gepresenteerd op een slotconferentie in Slotervaart, waarin zowel jongeren als maatschappelijke partijen vertegenwoordigd zijn, aangevuld met politici en beleidsmakers.

Bijlage II Samenstelling kerngroep en populatie

Werving

De werving van jongeren voor de kerngroep bleek een tijdrovende onderneming. Binnen Slotervaart zijn alle zelforganisaties van jongeren en vele andere instellingen, waaronder scholen, benaderd. Ook met organisaties uit andere stadsregio's is contact gezocht. De beslissing om het onderzoek in Slotervaart te lokaliseren betekende een beperking van het netwerk waaruit kon worden geput. Zeker aan Marokkaanse zijde speelde daarnaast wantrouwen mee, samenhangend met de hoge mate van aandacht voor radicalisering in Slotervaart. Uiteindelijk was stadsdeel Slotervaart behulpzaam bij het leggen van de eerste contacten met jongeren van Marokkaanse afkomst. Via hen heeft het project meer draagvlak gekregen en konden ook andere kerngroepjongeren worden geworven. Dit bleef veel investering vergen, omdat er tussentijds weer jongeren afvielen door uiteenlopende persoonlijke omstandigheden (emigratie, huwelijk, studie).

De werving van jongeren van Turkse afkomst was nog moeilijker. Niet alleen zijn zij getalsmatig minder sterk vertegenwoordigd in Slotervaart, ook was het enthousiasme voor het project aanvankelijk minder groot. De benaderde jongeren(organisaties) voelden zich niet altijd aangesproken om te participeren onder de noemer 'Turkse' of 'moslim' jongere. Ook tijdens de gesprekken is gebleken dat zij minder geneigd zijn om zich (exclusief) als zodanig te identificeren dan de jongeren van Marokkaanse afkomst in het project. Uiteindelijk kwam een kerngroep tot stand met zes leden van Marokkaanse afkomst en drie van Turkse afkomst.

Samenstelling kerngroep en populatie

Hieronder volgt een overzicht van de leden van de kerngroep, naar enkele belangrijke achtergrondkenmerken: sekse, leeftijd, oplei-

ding/werk en 'geloofsprofiel'. Om van het laatste vooraf een indruk te krijgen konden de jongeren op een intakeformulier kiezen uit de volgende alternatieven:

- Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen.
- Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Daarbij ben ik trouw aan de geloofstraditie van gezagsdragers en van de oudere generatie.
- Geloof en hoe ik er uiting aan geef is voor mij privézaak. Ik probeer vorm te geven aan een islam die past binnen de Nederlandse samenleving.
- Ik ben wel trots op mijn geloof, maar ik ben er zelf (nog) niet zo mee bezig.

De negen leden van de kerngroep zijn ongeveer gelijk verdeeld naar sekse, tussen de 18 en 24 jaar oud, en redelijk hoog opgeleid (hbo-wo). Degenen die naar eigen zeggen bewust en kritisch met het geloof bezig zijn, vormen een meerderheid. De andere profielen zijn een of enkele keren vertegenwoordigd.

De samenstelling van de populatie van de groeps gesprekken (waarvan negen door de kernleden georganiseerd en één - in Utrecht - door het Verwey-Jonker Instituut) ziet er als volgt uit. Het totaal aantal jongeren die bij de groeps gesprekken zijn betrokken bedraagt 84, waarvan 42 jonge vrouwen en 42 jonge mannen. De leeftijdsrange varieert van 13 tot 29 jaar, de gemiddelde leeftijd per groep varieert van 18 tot 23. De deelnemers van Marokkaanse afkomst zijn in de meerderheid met 48. Het aantal jongeren van Turkse afkomst komt op 30. De overige zes jongeren zijn van uiteenlopende afkomst.

Op basis van de gesprekken is een globale indruk verkregen van het religieuze profiel van de jongeren in de groeps gesprekken. Dat varieert van nog niet zo met het geloof bezig en het geloof zien als privézaak tot orthodox, of een in dit opzicht gemengde samenstelling. In twee groepen is een deel van de jongeren nog niet zo met het geloof bezig. In de andere acht groepen zijn de meeste jongeren bewuster gericht op het geloof. In vijf van deze groepen overweegt de mening dat geloof een privézaak is, terwijl in twee ervan sprake is van een meer orthodoxe geloofsopvatting. In beide laatste

gevallen gaat het om (in meerderheid) jonge vrouwen van Marokkaanse afkomst. Eén groep, eveneens met jongeren van Marokkaanse afkomst, is in dit opzicht gemengd en omvat zowel jongeren die een meer persoonlijke geloofsbeleving hebben, een meer orthodoxe jongere en jongeren die een tussenpositie innemen.

Hieronder staan de leden van de kerngroep, hun kenmerken en de profielen van hun groepen op een rij. De tien groepen zijn aangegeven met een code, bestaand uit een letter en cijfer. De letter staat voor de etnische achtergrond van de (meerderheid van de) groepsleden (M= van Marokkaanse afkomst, T=van Turkse afkomst) en het cijfer (1-10) maakt duidelijk om welk van de tien groepen het gaat.

M1: de groep van I.

I. is vrouw, 20 jaar, van Marokkaanse afkomst, sociaal-cultureel werker in een buurthuis. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen'.

Groep M1 bestaat uit zeven personen en is gemengd naar sekse (vier vrouwen en drie mannen); de leeftijd varieert van 17 tot 23 jaar (m=21); het opleidingsniveau ligt tussen hbo en wo; de meeste leden zijn van Marokkaanse afkomst, één jonge man is van Turkse afkomst.

Totaalindruk profiel: voor de leden van M1 is geloof een privézaak; de meeste groepsleden zijn bewust bezig met het geloof.

M2: de groep van K.

K. is vrouw, 23 jaar van Marokkaanse afkomst, studente Arabisch. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen'.

Groep M2 van K. bestaat uit acht jonge vrouwen van 15 tot 25 jaar (m=18). Het opleidingsniveau varieert van vmbo tot hbo. De meeste meisjes zijn Marokkaans, één is van Turkse, één van Surinaamse afkomst en één is autochtoon-Nederlandse (bekeerlinge).

Totaalindruk profiel: (relatief zwaar bedekt) orthodox, bewust bezig met het geloof.

M3: de groep van M.

M. is man, 22 jaar, van Marokkaanse afkomst, studeert Economie aan de UvA. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Daarbij ben ik trouw aan de geloofstraditie van gezagsdragers en van de oudere generatie'.

Groep M3 bestaat uit zes jonge mannen van Marokkaanse komaf, tussen de 20 en 27 jaar (m=23). Het opleidingsniveau varieert van hbo tot wo; twee leden zijn afgestudeerd.

Totaalindruk profiel: een deel ziet het geloof als privézaak, één is orthodox, de overige groepsleden lijken een middenpositie in te nemen. De leden zijn bewust bezig met het geloof.

M4: de groep van N.

N. is vrouw, 18 jaar, van Marokkaanse afkomst, volgt mbo en werkt als boekhoudkundig medewerkster/administrateur. 'Geloof en hoe ik er uiting aan geef is voor mij privézaak. Ik probeer vorm te geven aan een islam die past binnen de Nederlandse samenleving'.

Groep M4 omvat negen jonge vrouwen van tussen 17 en 24 jaar (m=19). Op één wo-studente na volgen zij mbo- of hbo-opleidingen, of gaan dat doen. Een gespreksdeelneemster is van Indonesische huize, de andere van Marokkaanse.

Totaalindruk profiel: (meisjes met en zonder hoofddoekje) overwegend nog niet zo met geloof bezig, een enkeling wat meer bewust bezig met het geloof.

M5: de groep van L.

L. is vrouw, 18 jaar, van Marokkaanse afkomst, studeert hbo-pedagogiek. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen'.

Groep M5 telt acht jonge vrouwen in de leeftijd van 13 tot 29 jaar (m=19). De meerderheid volgt een opleiding tussen vmbo en mbo. De oudste deelneemster heeft een studie op wo-niveau gedaan. De groep telt zeven leden van Marokkaanse afkomst en één bekeerlinge van Nederlandse afkomst.

Totaalindruk profiel: (relatief zwaar bedekt) orthodox, bewust bezig met het geloof.

M6: de groep van D.

D. is man, 24 jaar, van Marokkaanse afkomst, studeert hbo-economie en werkt bij een bank. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen'.

Groep M6 is naar sekse gemengd en omvat vier jonge vrouwen en vijf mannen tussen 18 en 29 jaar (m=22,5). Op één (Pakistaan) na gaat het om Marokkanen.

Totaalindruk profiel: (jonge vrouwen met en zonder hoofddoek) voor de meeste leden is geloof privézaak; de meeste leden zijn bewust bezig met het geloof.

M7: de groep van C.

C. is man, 22 jaar, van Turkse afkomst; hij studeert islamitische theologie en wereldgodsdiensten. 'Ik ben wel trots op mijn geloof, maar ik ben er zelf (nog) niet zo mee bezig'.

Groep M7 bestaat uit negen jonge mannen van diverse komaf, voornamelijk Marokkaans,⁴² maar de groep telt ook een Serviër (geen moslim, aanwezig uit interesse) en een Chinees (bekeerling). De leeftijd varieert tussen 22 en 25 (m=23). Allen studeren of zijn afgestudeerd wo.

Totaalindruk profiel: voor de meeste leden is geloof een privézaak; de meerderheid is bewust bezig met het geloof.

T8: de groep van B.

B. is man, 24 jaar, van Turkse afkomst, studeert bedrijfswetenschappen. 'Ik probeer mij strikt aan de regels van het geloof te houden. Ik ben bewust bezig met het geloof en vind het belangrijk mij zelf in de bronnen te verdiepen en niet zomaar alles aan te nemen'.

Groep T8 is naar sekse gemengd en telt drie vrouwen en vier mannen, alle Turkse Nederlanders, leeftijd 18-23 jaar (m=20,5). Allen zijn student wo.

Totaalindruk profiel: voor de meeste leden is geloof een privézaak; de meerderheid is bewust bezig met het geloof.

⁴² Omdat de meerderheid van Marokkaanse afkomst is kreeg de groep de benaming M7, ondanks dat het betreffende lid van de kerngroep van Turkse afkomst is.

T9: de groep van S.

S. is vrouw, 23 jaar, van Turkse afkomst, doet een deeltijdstudie wiskunde en werkt bij een bank. 'Geloof en hoe ik er uiting aan geef is voor mij privézaak. Ik probeer vorm te geven aan een islam die past binnen de Nederlandse samenleving'.

Groep T9 bestaat uit twaalf personen, vijf vrouwen en zeven mannen van Turkse afkomst. De leeftijd loopt uiteen van 13 tot 20 jaar (m=19). Het gaat om studenten vwo, mbo en hbo.

Totaalindruk profiel: (jonge vrouwen zonder hoofddoek) voor een deel is geloof privézaak en deels zijn de groepsleden nog niet zo met geloof bezig.

T10: groep Moskee Ulu (Utrecht)

Groep 10, georganiseerd door het Verwey-Jonker Instituut in samenwerking met de Ulu Moskee, bestaat uit negen jongeren, op één na mannen van Turkse afkomst, leeftijd tussen 15 en 25 jaar (m=18).

De groep omvat studenten mavo, havo, mbo en hbo, en één werkende (hbo-niveau).

Totaalindruk profiel: de leden zien geloof als een privézaak en zijn er bewust mee bezig.

Bijlage III Deelnemers aan de expertmeetings

Eerste expertmeeting

Mevr. Jihad Alariachi (Meiden van Halal)
Dhr. Alper Alasag (Islam en Dialoog)
Dhr. Mustapha Baba (MEX-it, adviesbureau intercultureel management)
Dhr. Mohamed Hamidi (Vereniging Ettaouhid Rotterdam)
Dhr. Harun Yildirim (StudentenUnie Nederland)

Tweede expertmeeting

Dhr. Achmed Baâdoud (Stadsdeel Osdorp)
Dhr. Jeroen Broeders (Stadsdeel Bos en Lommer)
Dhr. Ahmed Essoussi (FORUM)
Dhr. Haci Karacaer (Consultancy)
Dhr. Mustapha Laboui (Groenlinks De Baarsjes)
Mevr. Tinie van de Pijl (Sociaal Investerings Plan)
Dhr. Ahmed Marcouch (Stadsdeel Slotervaart)
Dhr. Colin Mellis (Informatie Huishouding gemeente Amsterdam)
Dhr. Arco Verburg (Stadsdeel De Baarsjes)
Dhr. Henk van Waveren (Platform Amsterdam Samen)

Bijlage IV FORUM en Verwey-Jonker Instituut

FORUM

Instituut voor Multiculturele ontwikkeling

FORUM is een onafhankelijk kennisinstituut op het terrein van multiculturele vraagstukken vanuit het perspectief van de democratische rechtsstaat, sociale cohesie en gedeeld burgerschap.

FORUM vergaart kennis op het brede terrein van integratie, stelt deze beschikbaar en zet de kennis om in praktisch toepasbare methoden en producten.

Verwey-Jonker Instituut

Onderzoek naar maatschappelijke vraagstukken

Het Verwey-Jonker Instituut (Utrecht) is een onafhankelijk onderzoeksinstituut voor advies en innovatie op sociaal-maatschappelijk terrein. Met ons onderzoek willen we bruikbare en wetenschappelijk onderbouwde antwoorden geven op sociaal-maatschappelijke vragen. Als landelijk werkende stichting werken wij zonder winst oogmerk. Bovendien streeft het instituut ernaar dat de wetenschappelijke dienstverlening bijdraagt aan de sociale participatie van burgers en de aanpak van sociale problemen.

Colofon

Financiers	Stichting Kinderpostzegels Nederland, Platform Amsterdam Samen, FORUM en Ministerie VROM/Directie Inburgering en Integratie
Auteurs	Dr. T.V.M. Pels, drs. M.J. de Gruijter en drs. F. Lahri met medewerking van dr. M.J. Steketeer, drs. D.J. Mak, dr. M.J. Distelbrink en drs. M. Roseboom
Omslag	Grafitall, Valkenswaard
Foto omslag	Amaury Miller / Hollandse Hoogte
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht telefoon 030-2300799 telefax 030-2300683 e-mail secr@verwey-jonker.nl website www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload worden via onze website:

<http://www.verwey-jonker.nl>.

Behalve via deze site kunt u producten bestellen door te mailen naar verwey-jonker@adrepak.nl of faxen naar 070-359 07 01, onder vermelding van de titel van de publicatie, uw naam, factuuradres en afleveradres.

ISBN 978-90-5830-292-2

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2008

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction is allowed, on condition that the source is mentioned.